

A HADREND MINT JELKÉP ÉS VILÁGMODELL*

Nóvé Béla

Jánosnak a 3x20-ra

Napóleon és Andersen

„Volt egyszer huszonöt ólomkatona, egytestvér valamennyi, mert ugyanabból az ócska ólomkanálból öntötték mind. Puskájuk a kézben, szemük egyenesen előre tekint, piros-kék egyenruhájuk pompázóan szép. (...) Egyik szakasztott mása volt a társának, csupán a huszonötödik különbözött a többitől: fél lába volt csak, mert őt öntötték utolsónak, és két lábra már nem futotta az ólomból. De fél lábon is éppolyan szilárdan állott, mint társai a két lábukon. Mégis, ez volt az, akinek sorsa különökre fordult.”²

Mi más ez, ha nem a hódító „klónmodell”, azaz annak egyik legkorábbi mutációja, ami mára maga is alapmintává vált a háborús regények, filmek rendhagyó hőseivel. Íme, az anderseni paradoxon: a selejt megdicsőülése az uniformitás rideg technológiai rendjében! Avagy van-e, lehet-e jobb példa a romantika deviancia-kultuszára, mint a Fünen-szigeti foltozóvarga fiának elsőként 1842-ben megjelent, mára vagy hét-nyolc háborús és béke-nemzedéket kiszolgált meséje? A történet, melynek rendíthetetlen, féllábú hőse „halálosan” beleszeret egy papírmásé balearinába (aki magasra lendített lábával maga is „féllábúnak” – épp „hozzávalónak” tetszik), csak hogy a vak sors játékszerként egy kandallóban végezzék mindketten. Az a kandalló a szegényes koppenhágai írószoba mélyén már réges-rég kihűlt, ám az anderseni szómágia ma is hat: az „ólomszív” és „tündérrózsa” estéről estére éppoly varázslatosan fölizzik a gyermeki képzelet lángjainál.

* Részlet a szerző Humán geometria – az emberi csoportrendek jelképvilága címmel készülő esszéjéből.

² Andersen, 1964. 7.

A romantika bűvös toposzai persze hajlamosak elfedni a történeti tényeket. Így ezúttal azt, hogy az ólomármádiákkal űzött „katonásdit” korántsem e viszonylag kései devianciakultusz terelte a csatamezőkről a gyermekszobák védett azilumába, hanem sokkal inkább a napóleoni háborúk utáni békeidők polgári idillvágya. Mert hiszen azt parádés uniformisaik is elárulják, a biedermeier e militáns játékdívatját még jórészt az előző század mérnöki pontossággal véghezvitt gyilokparádái ihlették (a spanyol örökösödési háború, az orosz–svéd, porosz–francia, porosz–osztrák ütközetek), majd közvetlen előzményként a „*grandeur et gloire*” negyedszázadon át tomboló megalomániája – több millió halottal és invalidussal, szétdőlt városok, fölperzselt falvak ezreivel szerte Európában. Ekként az ólomkatona-kultusz, a Szent Szövetség korának e jellegzetes mellékterméke, voltaképp nem volt más, mint a nagy háborúkat túlélte, konszolidált polgárvilág kései – és valljuk be: némiképp perverz – elégtétele. Mert hiszen e festett mini szobrocskák valójában csak akkor jöttek divatba (és váltak mindjárt az új játékipari tömegkultúra hódító „élcsapatává”), mikor a valódi hadsereg lábhoz tett puskáival már inkább csak passzív reprezentáció, a status quó-t vigyázó karhatalom lett. Amikorra a „hadvezetés” már akár ártatlan gyerekjáték, ráérős polgárcsemeték tömegével űzött magánpassziója is lehetett, hisz megvolt már hozzá minden: pénz és piac, a hadigazdaságtól öröklött nyersanyag- és szériagyártó felesleg, és ami a legfőbb: a kellő distancia, a csataterék hullabűzét idővel bódító nosztalgiára cserélt historizáló minta: Valmy és Lipcse, Borogyino és Waterloo „dicső fegyvertényei”.

Ottlik, avagy „Bébé” – ha botlik...

Az *Iskola a határon* történeti előjátékában: 1957 fülledt nyarán a Lukács-uszoda tetőteraszán két kiszolgált kőszegi hadapród silbakol, fél szemmel a „*civilek*” alól felszabaduló napozóágyakra vadászva. Ottlik regénybeli alteregója, Bébé itt kis híján „*elandersenesedik*” e fojtó, kánikulai jelenetben, amikor bajtársa, Szeredy Dani közli vele: ismét összeköltözött háború alatti, „*kémgyanús*” szerelmével, Magdával. Hümmögésének bonyolult jelentésárnyalatait az író többszöri nekirugaskodással

ekképpen próbálja „civilre” fordítani: *„Áldásom rátok. Ki vagyok én, hogy pálcát törjek fölötted? Megszenvedtél már a múltat s jövődöt”*. Vagy inkább: *„Nézd, egy kicsit összeszorult a torkom, ne haragudj, cimborá. Furcsa és megindító az emberi sors. Ó, vajha boldogok lehetnétek. Odaadnám érte a fél karomat...”*. Továbbá a hangsúly befejező esése azt jelezte: *„Ámbár dehogy adnám. A karomat nem adnám, legfeljebb az egyik lábamat, arra nincs olyan nagy szükségem. De azt is csak igazán a legvégső esetben. Vagy mit tudom én. Ne hazudozzunk. Csináljatok egymással, amit akartok. Füttyölök rátok! Mb!”*³

Figyelemre méltó e fenti futamok másodikának „stílusbotlása”, majd lépésváltó gyors korrekciója – ha ugyan belső monológokkal, utólagos önértelmezésekkel szemben bármi „*stíluskritika*” jogos lehet. (Talán csak egy esetben: ha, mint ezúttal is, azt maga a gondolatszerző igényli!) Akárhogy is, a rendíthetetlen gyerekkori bajtársiasság szavakon túli gesztusnyelvéből otrombán kilóg e könnyelműen felkínált „anderseni fél láb”. Ottlik itt maga is nyilvánvalóvá teszi: nem holmi elszólás ez, olykor a némabeszédbe is be-becsúszó, bocsánatos baki. Több és más: megengedhetetlen „*alaki*” kihágás – mint a száanalom, lelkesedés, hazugság, önámítás valamennyi érzélgős civil gesztusa.

Mert e két világháború közötti hadapród-növendékeket egész más materiából formálták, mint a biedermeieri gyermekszobák anderseni tartozékait. Ottlikék „*ólma*” – *„a sok nehéz tudás ólma”*, amely, mint írja: *„már régen jól megüledett a szívünk vagy inkább valahol a gyomrunk alján, mint az erős, tengerre épült hajók tökesúlya”* – nem arra való volt, hogy holmi papírmásé balerinák, dizőzők és kémnők iránt olvadozzék. Ellenkezőleg: a romantika magányos különckultuszát éppen „*Bébe*” és társai állítják – két lábbal! – a talpára, immár egy egész nemzedéki közösség „*devianciájaként*”, az egyenlátszatok fedezékében féltve őrzött benső szabadság és összetartozás jegyében. És valóban: mennyivel mélyebb, megtartóbb „tudás” ez – még ha szükség formálta erényként csak egy álszent és rigidén militáns kasztvilág korlátai között lehetett is csak ilyen tökélyel „*elsajátítani*”.

*„Délután beosztottak bennünket, újoncokat nagyság szerint a fél századunk két szakaszába, a többiek közé. A jobbszárnyon az első tagpár második sorába kerültem, Szentiványi és Szabó Gerzson közé, Medve pár emberrel lejjebb, Czako pedig a bal-szárnyra. Ez a helyünk nem afféle elméleti, jelképes hely volt csupán: konkrétabb és valóságosabb helyem talán azóta sem volt életemben.”*⁴

Ottlik azonban – aki a lenti, 1926-os konfirmációs tablóképen a legfelső sorban balról a második – nemcsak e megmásíthatatlanul konkrét alakzat személyes koordinátáit rögzíti, hanem e kötelék mélyebb: lélektani, sőt filozófiai dimenzióival sem marad adós. Íme, néhány „tízes körrel” felérő mondat valahol a regény és a

³ Ottlik, 1959. 5–8.

⁴ Uo. 29.

köszegi emlékek sűrűjéből:

„A tehetetlen összetartozásnak időtlen időkre szóló köteléke bogozott össze bennünket; valami, ami kitermelődött, tejsav vagy gyanta, a sebekből, izomlázból, fájdalomtól, törekvésekből, és lehetővé tette, hogy éljünk; valami, ami talán kevesebb a barátságnál, és több a szerelemnél.

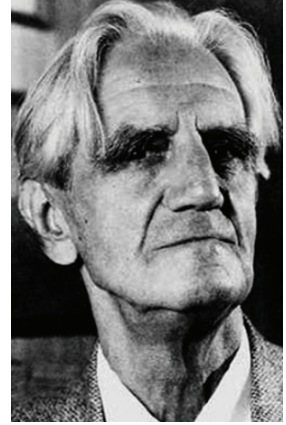
A civilek is össze vannak kötözve, a Himalája hegymászói, a szerelmesek, mert másként nem megy a dolog. Mi azonban ráadásul tudtuk, hogy mindenben túl mindnyájan külön mérközést játszunk a magunk sorsával. Ha Jaksot agyonlövik egy falnál, ez az ő dolga lesz. Téves, hamis és fölösleges volna ehhez bármiféle részvétünk, hiszen hozzá sem tudunk szólni, és azt sem tudjuk megmondani, vajon végleges vereséget szenvedett-e, vagy éppen fordítva, alaposan kicsellőzött ilyen módon a sorssal. Nem ismertük a játékszabályait, csak azt tudtuk, Szeredy is, Medve is, én is, maga Jaks is, hogy egy ponton túl, mint mindnyájan, már egyedül vívja ő is nagy mérközését, és senki emberfia nem jöhet a segítségére. Ezért volt szívósabb és tartósabb a mi kötelékünk, mint a hegymászóké vagy a szeretőké, mert ez a tudás is bele volt szöve.”⁵

⁵ Ottlik, 1959. 194–195.

Posztumusz seregszemle – beszédes hiányokkal

Újabb életrajzi feltárások is megerősítik, hogy a kőszegi, pasaréti hadapródok, majd jórészt 1934-ben a Ludovikán végzett tisztek e nemzedéki köteléke már-már sorsszerűen eltéphetetlen maradt egy életen át, sőt a túlélő társak emlékezetében annál is tovább. Ottlik tavaly elhunyt kiváló monográfusa, Szegedy-Maszák Mihály irodalomtörténész az 1980-as években gyakran felkereste az író, többek között arról faggatva, van-e kapcsolata kadétiskolás kulcsregényei – a *Továbbélők* (1948), az *Iskola a határon* (1959) és a *Buda* (1993) – szereplőivel, s vajon mit tud róluk, miként alakult a sorsuk. Jó okkal tette, hiszen „Bébé”-n, az írói al-teregón kívül addig csupán két egykori növendéktársa ki-létére derült fény a fikción átúto markáns karakterjegyeik és életrajzi adalékaik nyomán. „Medve Gábor” alakjában Örley Istvánra, a nagyreményű íróbarátra, aki 1945 elején légitámadásban vesztette életét, továbbá „Szeredy Daniéban” Sándor Károlyra, akiből hivatásos katona lett, s a háborút túlélve Amerikába ment, ahonnan Ottlikkal egész a 70’-es években bekövetkezett haláláig szorgosan levelezett. Rajtuk kívül a regényhősök más ’hús-vér’ modelljét még az irodalmi élet bennfentesei sem ismerhették, mivel Ottlik makacsul kitért minden ezirányú kíváncsiskodás elől, sőt a *Továbbélők* és az *Iskola* között a regénybeli nevek és személyes adalékok nagy részét is követhetetlenül átírta. Nem túlzás azt állítani hát, hogy évtizedekig holmi konspiratív véd- és dacszövetségben maradt ifjúkori (baj)társaival, féltve őrizve mind saját írói szabadságát, mind azok inkognitóját az avatatlan „civiliktől”. A nagy műveltségű, nála jóval fiatalabb, munkáit nagyra becsülő irodalomtudóst élete végén ugyan sok mindenbe beavatta, ám valahányszor e téma szóba került, Attila úti lakásáról sétálni hívta a Tabánba vagy a Vérmezőre, mert szentül hitte, hogy otthonát lehallgatják. Mitől tartott – és vajon jogosan-e? „*Ottlik politikai okok miatt nem beszélt iskolatársairól* – erősíti meg Szegedy-Maszák –, *hiszen nem mindegyik volt kimondottan baloldali, sőt...*” Arra ugyan büszkéek voltak, hogy nyilas vagy háborús bűnös egy sem akadt köztük – ahogy kommunista vagy „társutas” sem az itthon maradók, vagy pláne a Nyugatra mentek közül. E kör kései beavatottjaként mindenesetre aligha van okunk kételkedni az irodalomtudós szavaiban: „*Egykori katonaiskolai barátságait [Ottlik] élete végéig ápolta, tengerentúlra távozott társaival mindvégig levelezett. 1990. május 25-én még tizenkét aláírással küldtek neki üdvözlöt a hatvanadik érettségi találkozóóról azok, akik közös emlényeik megörökítőjeként tartották számon.*”⁶

⁶ Szegedy-Maszák, 2012. 178.

Méltó baráti gesztus a rendszerváltás évadján – nem egész fél évvel az író halála előtt. Ám Ottlikék, az 1912-ben születettek nemzedéki mustrája nem annyira a pálya vége felől érdekes, sokkal inkább „menet közben”, a 20. század sorsfordulóit sorra véve. Az pedig, hogy életútjuk mára „időarányosan” is aránylag jól követhető, a véletlenek cinkos összjátékán kívül főként egy fiatal író, Inkei Bence makacs buzgalmának köszönhető, aki pár éve egy sor izgalmas újabb adalékot tett közzé az Origo portálján.⁷ Eszerint majd’ „minden(ki) megvan”, legalábbis a budai főreálban végzett 59 fős évfolyamból a ’70-es évek közepéig – a volt hadapródok friss nyugdíjas koráig – mondhatni, teljes a névsor. (Csak, hogy követhető legyen: ez volt a Bocskai István M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet, ahol 14 évesen a kőszegi „alreál”, azaz a Hunyadi Mátyás M. Kir. Nevelőintézet évfolyamának mintegy fele folytatta tanulmányait⁸, míg a másik fele egy a pasarétihez hasonló pécsi tanintézetbe került, melyet szintén a trianoni béke szigorú hadilétszám-korlátozásai miatt kellett „reálgimnáziumnak” álcázni, noha valójában katonai középiskola volt.) Inkei adatközléseinek kiváltképp beavató forrása az a ’70-es évek derekán egy volt „bocskais” osztálytárs, Kovách Elemér által készített név- és címlista, melynek tanúsága szerint az 1930-ban érettségizett 59 fős évfolyamból ekkor már 17 társuk elhunyt, 11 ismeretlen helyen, 18 itthon, 13 pedig külföldön élt – az Egyesült Államokban, Kanadában, Franciaországban, az NSZK-ban, s egy-egy társuk Venezuelában és Romániában.

S itt érdemes, ha mégoly röviden is, felidézni e sokszorosán megtizedelt, két világháború közötti hadapródnemzedék sorsának főbb válaszútjait. Mint Ottlik a Budában írja, a végzett „bocskaysok” közül csupán négyen nem folytatták a Ludovikán: Örley, ő maga és további két társuk még, köztük a hányatott sorsú, kiváló építész: Mistéth Endre.⁹ Okkal gyanítható hát, hogy a többiek (55 fő) valamennyien, vagy egy-két kivétellel mind elvégezték a hadiakadémiát, öt-hat év múltán már háborús időkben szolgáltak: előbb a visszacsatolt országrészekben, majd a keleti fronton és a Kárpátokon innen, hogy a háború végére soraikból kerüljön ki a 13 Nyugatra ment, s a 17 elhunyt legtöbbje – együtt az 1930-ban végzett hadapródok éppen fele. Inkei néhányuk későbbi sorsát külön is feltárta, közülük, mint írja: „hármán katonai repülőbalesetben vesztették életüket: Barkóczy István 1937-ben, Bender Lajos 1938-ban, az öttusázóként remeklő Kalándy Tásziló 1940-ben szenvedett végzetes balesetet. Fábry Zoltán huszárszászadosként túlélte a Don-kanyart, őt

⁷ Inkei, 2012.

⁸ Ottlik maga is felfedi, hogy kik kerültek át Kőszegről a Bocskaiba az *Iskola...* szereplői közül. Eszerint a csaknem teljes lista, a regényhősök „fedőneiveivel”: Both, Medve, Szeredy, Colalto, Bónis, Drágh, a két Laczkovics, Zsoldos, Czakó, Inkey, Szerafini, Borsa, Jaks, Zámencsik és talán néhány kimaradt, kevésbé jelentős szereplő még.

⁹ „Az építész Bónis Ferin [Mistéth Endrén] kívül, a hülye Zámencsik Bélát nem számítva, csak mi ketten voltunk civilek az egykori évfolyamunkból, Medve meg én.” Ottlik, 1959. 13.

az ÁVO tartóztatta le, majd 1951-ben kivégezték, „hazaárulás” vádjával. Elképzelhető, hogy Fekete Pál hadifogságban halt meg 1947-ben Máramarosszigeten, Szörényi (Reischl) Emil autóbalesetben 1944-ben, Szakonyi István pedig nem kizárt, hogy azonos vitéz Szakonyi István emigráns rovásírás-kutatóval (1911–1974). A legértelmetlenebb halál Orosz Imre századosé, aki a Honvédelmi Minisztérium által küldött megfigyelőként elkísért egy salgótarjáni leventecsapatot, amely önként nekivágott, hogy megmássza az akkor „Horthy-csúcs”-nak nevezett Nagy-Pietrosz hegyet a Keleti-Kárpátokban és ott kirakja a kormányzó fényképét, ám egy kivételével valamennyiüket lavina ölte meg 1944 telén. Az ismeretlen helyen tartózkodó tizenegy ember közül sajnos egyiknek sem akadtunk a nyomára”.¹⁰

Ottlik iskolatársainak legalább fele a második világháborút már századosként érte meg, jelentős részük vezérkari tisztként. Akárcsak az a másik, náluk négy-öt évvel fiatalabb, 1939 elején avatott tisztnevezés, amelynek csoportos sorskövetését Rainer M. János eddig két alapos tanulmányban adta közre.¹¹ Remélhetően a folytatás sem várat sokáig magára, hisz a téma fontos és eredeti, a társadalomtörténeti narratíva mélyreható és fegyelmezett, mely ritka és szerencsés együttállás méltán megérne egy monográfiát. A szerző személyes indíttatása, rokonszenves rezerváltsággal, inkább csak fokról fokra, a jegyzetekből derül ki, az ugyanis, hogy e csoportos életrajz egyben kései hommage is fájóan korán – már nyolc évesen – elvesztett édesapja emlékének, aki maga is az ezen újabb világégés kitörése előtt avatott honvédtisztek egyike volt.

¹⁰ Inkei, 2012.

¹¹ Rainer, 2014. 151–183.; Rainer, 2015. 195–218.

Rainer az Ottlik-nemzedék életrajzkutatóinál közel háromszor nagyobb mintán dolgozik, módszere szikárabb, főként hadi és belügyi levéltári (HIL, ÁBTL) forrásokkal adatolt, ám konklúziói sokban megerősítik Szegedy-Maszák és Inkei életrajzi feltárásait, ahogy sorsvázlataiból és statisztikai elemzéseiből rendre egy korán megtört pályáivű, jobb sorsra érdemes nemzedék tömeges státuszvesztése és szétszórátása bontakozik ki. Eszerint a Ludovikán 1939. január 15-én avatott tisztek több mint egyharmada – szám szerint 60 fő – katonacsaládba született, apja honvédtiszt, rendőr vagy csendőr lévén. (A szerző apai nagyapja maga is honvédezt volt.) Mint Rainer kiemeli: *„A kisgyermekkor végén, 10-11 évesen még többen tartoztak a katonák »családjába«: 118 későbbi százados katonai közép- (al-, majd főrel-) iskolába járt, és ott is érettségizett”*.¹² Arról, hogy a háborúban hányan estek el, nincs pontos adat, ám, mint a kutató közli, 32-en biztosan meghaltak. *„Nem tért vissza a háborúból minden ötödik – de meglehet, akár minden harmadik – százados. Akik pedig visszatértek, azok közül minden harmadik szenvedett háborús sérülést.”*¹³ Kiváltképp nagy volt a veszteség a pilóták körében; az 1939-ben avatott 14 közül csupán 6-an érték meg a háború végét. 1945-ben 40-en nyugati, 45-en szovjet hadifogságba estek. Ottlikék évfolyamához képest aránylag kevesen maradtak Nyugaton végleg: 1945-ben 11 emigrált, 1956-ban további 12. Az itthon maradók és a fogságból hazatérők közül mindössze tízen szolgáltak tovább. 1945 és 1948 között a 90 századosból a politikai felülvizsgálaton 57-et igazoltak, további 16 „feddással” ment át a vizsgán; de nagy részüket a B-listázások során legkésőbb két-három év múlva elbocsátották vagy tartalékosállományba helyezték. A fennmaradt források szerint 1956-ban mindössze heten vettek aktívan részt a forradalomban. Ennek ellenére a passzív többségre is tömeges lefokozás várt, tartalékos tiszti rangját csupán 12-nek hagyták meg. Többségüknek a folytatás sem hozott sok jót: a ’60-as, ’70-es években alacsony beosztású fizikai és irodai munkákon tengődtek családjaikkal, s az eredeti évfolyamlétszám csak kevesebb mint a fele maradt meg, civilként szétszórva, itthoni helyszíneken a kádári Magyarországon.

„Népfelkelők” és „regulárisok” egy nevelőotthonban

A ’80-as évek elején egy félzárt, zugligeti nevelőotthonban vállaltam munkát éjszakásként és történelemtanárként néhány frissen odakerült pszichológus barátom biztatására. Bár pályatévésztésemmel egy szűk tanév alatt is gorombán szembesülnöm kellett, ifjúságom egyik legmélyebb élménye fűződik ma is e jellegzetesen paternalista, késő Kádár-kori intézethez, ahol az igazgatónak „Atyus” megszólítás járt, s ahol vagy két tucat iskolai és családi konfliktusok miatt „beutalt” fiút – jórészt állami gondozottakat – őrzött-védett a közel ekkora létszámú személyzet

¹² Rainer, 2014. 157.

¹³ Uo. 161.

(gondnok, smaszerek, nevelőtanárok, konyhalányok stb). Ezt a százéves, lepusztult vadászkastélyba száműzött Buda környéki „gyermekmenhelyet” eredetileg neurotikus és „tbz”-s¹⁴ kis- és nagykamaszok azilumául szánták. Rendeltetése szerint egyszerre lett volna szanatórium, bentlakásos iskola és nevelőotthon, de függő státusza (egy távoli, nagyobb intézet filiája volt) és többszörös peremhelyzetűsége révén valójában sem ez, sem az nem volt, csupán az ádáz beharcok és szakmai érdekkonfliktusok fortyogó lombikvilága.

Mivel a hetedikes fiúknak a tanrend szerint épp kedvenc korszakom: a reformkor és 1848–49 történetét kellett „leadnom”, a nagyobbik, 13 fős csoportot csakhamar megnyerve egy történelmi játékkísérletbe kezdtem pszichológus barátaim és néhány külső konzultáns (Gyapay Gábor, Szabad György) bevonásával. Vakmerő elgondolásom lényege abban állt, hogy ha a reformkor és a szabadságharc volta-képp nem volt más, mint egy nemzetnyi közösség nagykorúságának küzdelmes kivívása, magára eszmélése és „szocializációja”, úgy az egykori szerepvállalások és konfliktushelyzetek modellszerű újrajátszása bizvást hozzásegíti majd e sérült lelkű kamaszokat önmaguk és egymás jobb megismeréséhez, kényszerközösségük szolidáris vállalásához.

Ottlíki „iskolapéllda”, a sors mostoha kegyéből hatvan év múltán felkínált méltó repríz – még ha kudarcait és katarzispontjait regény helyett csak egy tanulmány¹⁵ és egy dokumentumfilm¹⁶ néhány standfotója őrzi.

¹⁴ tbz-s = társadalmi beilleszkedési zavarokkal küzdő.

¹⁵ Nóvé, 1986. 899–917.

¹⁶ Életképek (rendezte: Surányi András). Balázs Béla Stúdió, 1985.

Játékunk – kell e mondjam? – ólomkatona-öntéssel kezdődött. Alkalmi nyugati portyáimról ekkorra már tisztes kollekciónak szereztem be a „*Prince Albert's Regiment*” mindhárom fegyvernemének (cavalry, infantry, artillery) kliséiből; ólomtartalékaim pedig, hála konspiratív nyomdászkapcsolataimnak, kifogyhatatlanok voltak. (Seregeim „derékhadát” egy szakszervezeti bulletin szétdobott számainak megcsapolt betűfémje biztosította.) Mindezt kedvcsinálóként magammal vittem az intézetbe, hogy – miközben a fiúkkal közösen kitaláljuk az élőjáték szabályrendjét – az öntőformákkal ki-ki elkészíthesse a maga „testőrségét”. Könnyelmű tettemnek kirobbanó sikere lett. A hálókat, tantermeket csakhamar megtöltötte a harci lárma, az ágyak és padok alja hadműveleti tereppé vált, és éjszakánként sápadt zseblámpafényben a szekrények zugaiból rejtett tartalékok masíroztak elő. Tizenhárom növendékem szakasztott úgy viselkedett, mintha megannyi táborno, avagy ezredtulajdonos volna; hadüzenetet váltottak, alkalmi szövetségre léptek, zsoldosokat és hadifoglyokat csereberéltek egymás közt.

Mi tagadás, megriasztott e féktelen harci láz, s magam is jobbnak láttam óvatos détent-manőverekbe fogni. A reformkori epizódokban, némi játékmesteri fortélyllyal, igyekeztem a „civiliek” (Széchenyi, Eötvös, Kossuth, Deák, Petőfi, Táncsics, Barabás) ázsióját növelni, vonzóbbá tenni polgári normáit, a „jogegyenlőség” és „közteherviselés” erőszakmentes ethoszát. Utólag bevallom, kevés sikerrel. Történelmi szerepjátékunkat a fiúk (bárha már 13–15 évesek voltak) továbbra is levítették „padlósintre”, egy-egy kurta rögtönzés után legott nekihasználva ólomkatonáik hadrendjeinek – amíg az intézet rendpárti nevelőgárdája és takarító személyzete meg nem sokallotta a dolgot. Akárhogy is, mindebben lehetetlen volt nem látni e kényszerűen összezárt fiúcsapat szüntelen dominanciaharcát és ádáz „territoriális” küzdelmét az előnyösebb pozíciókért (egy-egy védettebb hálósarok, ablakmélyedés stb). Ahogy az is nyilvánvaló lett, hogy makacs ragaszkodásuk az ólomkatonázáshoz legfőképp két alaphiányukat tudta ideig-óráig pótolni bódító illúzióként: a szabadságot és a személyes tulajdont. Nem csoda, hisz állami gondozott lévén, többségük már születésétől fogva eleve absztrakt módon meg volt fosztva mindkettőtől.

Mindezt csak egy újabb, ennél is sodróbb „militáns örület” tudta megváltoztatni. Azzal, ahogy tavaszra, annyi meddő „alsó- és felsőházi” vita után végre Zugligeren is kitört „a pesti forradalom”, s az ólomkatonásdi vonzerejét messze felülmúlta a hadijáték eleven izgalma, a saját készítésű uniformisaikban eljátszható megannyi vezérszerep (Görgey, Dembinszky, Mészáros, Damjanich, Bem és Klapka). Főként attól kezdve, mikor a húsvéti szünetben egy Balaton-felvidéki lovasiskola felajánlása nyomán és a Balázs Béla Stúdió dokumentarista stábjától kísérve végre „igazi” csatajelenetekre is sor kerülhetett, s a táborba szállt „zugligeti huszárság” elszántságát csak még inkább fokozta az „almádi nemzetőrség” (a helybéli nevelőotthonos fiúk) lelkes csatlakozása. E nagyszerű néhány nap leírását ezúttal mellőznöm kell. Inkább csak címszavakban idézhetem a lélegzetelállító szerepazonosulások és gro-

teszk szerepdistanciák példáit: a „toborzást”, a „haditanácsot”, „Görgey és Kossuth”, „Kossuth és Bem”, „Bem és Petőfi”, „Petőfi és Klapka” játékbeli jeleneteit. A Rózsa Sándornak és betyártársainak felajánlott „amnesziát”, a „tiszafüredi tiszti zendülést” vagy a „függetlenségi proklamációt”. A „csutakolást”, „rekvirálást”, a „tábori kórház” és „tábori latrina” felállítását. A „hadbíróági tárgyalást”, „kémkivégzést”, egy „huszár búcsúját lovától”, majd a játék és a forgatás végét jelző „fegyverletételt” az „aradi/zugligeti tizenhármak” apoteózisával. Ám valamire még feltétlen ki kell térnem: arra a ráadásként, immár kamera és jelmezek nélkül maguknak rögtönzött „bujdosásjelenetre”, ami e történelmi szerepjáték méltó epilógusa lett.

A húsvéti szünetről visszatérve a gyerekek drámai kontrasztként szembesültek újra az intézet sivár valóságával. A szabadság eufóriáját ismét az önkény rigid rendje, sőt nemsokára a kihívó megtorlás váltotta fel. Az intézet régi nevelőgárdája, amely módszerei egyeduralmát, önnön presztízsét s az általa kialakított szokásrendet már régóta fenyegetve érezte, most elérkezettnek látta az időt a keményebb fellépésre. Bár az állandó zsarolástól, a gyerekek lelki dresszúrájától és fizikai gyötetésétől korábban sem tartóztatta magát, most elrettentésül néhány kirívóan brutális példát statuált. (Így a Batthyányt játszó fiú fejét, egy hisztérikus jelenet csúcán, a félrészeg ügyeletes kis híján beletaposta a betonba, a derék „Táncsicsot” pedig a többiek szeme láttára meztelenül végigrugdosta a folyosón.)

A fiúk nyílt lázadással feleltek: két kimaradáson lévő társukat kivéve még az éjjel megszöktek, s csak majd’ egy hét után kerültek elő – Balatonalmádiból, ahol elmondásuk szerint „élesben” folytatták a játékot. A lovardától nem messze, egy erdőszélen titkos táborhelyet ütöttek, éjszakánként felváltva őrködtek, kevéske pénzüket „tábori kasszába” adták össze, s a szükséghelyzetben követendő stratégiát – továbbállni? maradni? feladni magukat? – „haditanácsban” vitatták meg. Az esetet rendőri, gyámhatósági és fegyelmi vizsgálat, majd az inkriminált nevelőtanár eltávolítása követte. Ám nekem és néhány más „intézetháborítónak” (így a pszichológusoknak) sem volt maradásunk sokáig. Igaz, maradhatnánk se, miután a „rebellis” csoportot sietve felszámolták, némelyeket más intézetekbe „sorozva”, másokat bosszúból kibuktatva az év végi házi vizsgán. A ragaszkodóbbak még évek

múlva is felkerestek, néhányukkal együtt jártuk végig a március 15-i ellenzéki menetek stációt. (Ha valaki netán emlékszik még: ők voltak azok a süvölvény kamaszok, akik oly lelkesen megfújoltak minden ellenünk kivezényelt rendőri osztagot!)

Ez a csapat – mely mára az 50 felé tart – a rendszerváltásra vált nagykorúvá. Hogy sorsuk miként alakult, erről is volt, sőt bizvást lenne is még bőven mondandójuk. Az ezredfordulón, hírül véve, hogy a gyermekotthont végleg bezárják, még találkoztunk egy búcsúbanketten. A viszontlátás lármás és torokszorító pillanatait itt sajnos nincs módomb felidézni. (Megtettem másutt¹⁷ és *Emléktoborzó, 1985–1990* címmel egy egész estés dokumentumfilm¹⁸ is máig őrzi.) Mindenesetre megrendítő volt látni, hogy annyi év után is mennyire viaskodik intézetis múltjával még mindenki. Egyedül egy svájci kispap – aki elég erős volt felnőttként felkutatni és feloldozni őt csecsemőként sorsára hagyó szüleit – mondogatta, két harsány nevetés közt, csöndben maga elé meredve: *„Egyszer mindenkinek el kell vállalnia a történetét”*.

Adj, király, katonát!

A magyar gyermekfolklórban e néven ismert, másutt is sokféle változatban élő játékban egy sajátos archetípusra ismerhetünk. A „kettős lánc” mintája ez, az egymással rivalizáló, ámde csak jelképesen: választott tagjaik által megküzdő csapatok alaphelyzete. Olyan kis léptékű, példásan eszköztelen, alkalmi és önkéntes csoportrend, ami a személyességet még kellően érvényesülni hagyja.

Az efféle csoportrend-vizsgálatok hozadéka gyakran nem egyéb, mint némely elhomályosult evidenciák, társas „ösztöntudások” és viselkedésminták újrafelfedezése. Gyermekkorunk e köznapi multságát felidézve, okkal remélni lehet, hogy ezúttal is hasonló revelációk várnak ránk.

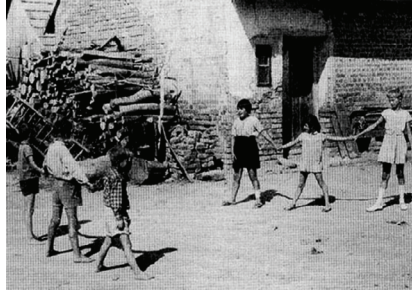
A játékot spontán kiválasztódással többnyire vegyes életkorú, nemű és testi adottságú gyerekek játsszák, két, nagyjából arányos csapatra osztva. A „katonák” kettős láncban fölállnak egymással szemközt, széles terpeszben, összekapaszkodva, és máris kezdődhet a rituális előjáték: az ultimátum, elutasítás, majd a hadüzenet, amint a két „sereg” fennhangon egymásnak felelget:

- *Adj, király, katonát!*
- *Nem adok!*
- *Ha nem adsz, szakítok!*
- *Szakíts, ha bírsz!*
- *Kit kívánsz?*
- *Azt a híres-nevezetes...*

¹⁷ Nóvé, 2013. 7–25.

¹⁸ *Emléktoborzó, 1985–2000*. Rendezte: B. Révész László. Balán-Blende Stúdió, 2000.

Itt tetszés szerint további cifrázatok következnek, majd a kihívott ellenfél har-
sány megnevezése. A „hadviselő felek” közt eddig csupán szócsata folyt – most a
tetteken a sor. A kiszóltított elengedi társai kezét, és elszánt rohamot intéz az ellen-
ség védőláncával szemben. Ha sikerül áttörnie, kiragadott túsával együtt győztes-
en térhet vissza saját táborába – de ha fennakad, kudarcra színhelyén maga is be
kell álljon az ellenséges láncba. (Nota bene, a játéknak van egy olyan változata is,
melyben az első felszólításra a csapat vezére felel: „*Én katonát nem adok – inkább
magam szaladok!*”)

De vajon mi oly különös ebben? – kérdezhetik az Iliász, a Szigeti veszedelem, a
Toldi, a lovagi tornák és vitézi bajvívások ismerői. Hiszen e gyermekjáték nyilván
csak a felnőttek „éles”, valódi harcát modellezi. Ugyan mi érdekes lehet annak
imitációjában?

Pedig van itt egy rejtett apró momentum, ami talán épp a lényegét fedi fel: a
játékbeli rivalizálás önfelszámoló természete. Gondoljuk meg: ezt a játékot még
aránylag fegyelmezett, „ingerszegény” közegben élő, hagyományos gyerekközössé-
gek sem játsszák tovább egy kiadós óráközi szünetnél. (Ami csapatonként átlag
10-15 „rohamot” jelent!) Ha ugyanis nem fűszerezi más: tettetés, áruulás, cselszö-
vés, ravaszkodás, maga a rítus – akárcsak felnőtt mintája, a háború – egy idő után
menthetetlenül elveszti vonzerejét. A „frontok” megmerevednek, a játék monoton
állóháborúvá lesz, vagy éppen ellenkezőleg: az erőviszonyok durva eltolódásával
elvész a tét, s a küzdelem érdektelenségbe fullad.

Azt mondhatni hát: a játék és vele az alakzat furcsamód addig él csak, amíg ön-
nön jelképiségét ki nem meríti, más szóval: ameddig résztvevői eleven izgalommal
képesek átélni a kétesélyes, valódi harc illúzióját. Ezt az izgalmat pedig éppen az ál-
landó szerepváltások adják; emitt a magányos erőpróba (a támadó egyéni kockázat-
vállalása), amott a közös fenyegetettség (összefogás a támadóval szemben). Mindez
a maga sajátos dramaturgiája szerint jó ha tizenöt-húsz percre van „hitelesítve”.
Csak elvétve fordul elő, hogy makacsul tovább tart, néha egész a felnőtté válásig,
vagy mindhalálig – mint némely hadapród-évfolyamok titkos játszmarendjében.
Ám ez már egész más „minőség”: a kényszerű profiké, akik ha akarnák, sem ad-

hatják alább. Hisz nekik a győzelemnél is vereségnél is fontosabb a gyerekként sok évig megélt sorsközösség életre szóló vállalása. Tudván tudva azt is, hogy érdem és dicsőség ezen, s az ezen túli világon „nem azé, aki akarja és nem azé, aki fut”. Mint azt egy ódon kőszegi kapufelirat hirdeti vagy Medve Gábor emlékiratán a mottó: „*Non est volentis, neque currentis...*”¹⁹ Sed... sed... sed...

Kabbady

A gyermekfolklór – az archaikus rítusok továbbéltetőjeként – világszerte sokféle „harci játékot” őriz ma is. Hadd idézzek itt ezek közül csak még egyet: a Sri Lanka (Ceylon) szigetén őshonos „kabbady”-t – az „Adj, király, katonát!” e térben bár távoli, szellemében annál közelebbi rokonát. A kabbadyt a távol-keleti sziget északi felének hagyományos tamil fiúközösségei játsszák, pár éve immár háborítatlanul, amióta a hinduista tamil kisebbség és a buddhista szingaléz többség sok évtizedes ádáz belharca véget ért. A játék forrása és ihletője a Mahábhárata – közelebről: a testvérharcot vallásbölcseleti tanítássá emelő Bhagavad-gíta –, melyet nemcsak a szanszkrit eposz skandált vagy kórusban énekelt szövegrészei, hanem a játék egész koreográfiája is megerősít.

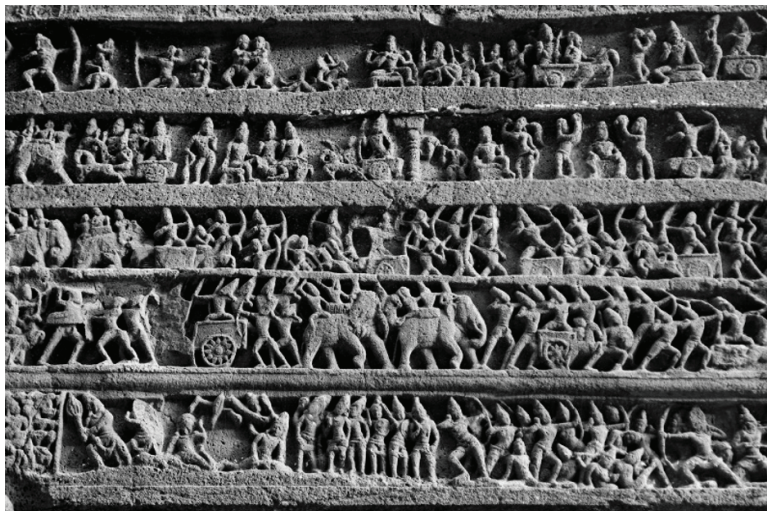
¹⁹ „(...) *nem azé, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené.*” Róm 9:16.

A két küzdő fél itt nem kettős láncban áll szemben egymással, hanem úgy, hogy az egyikük kört alkot, míg a másik lazán szétszóródva a körön kívül marad, s csak egyetlen „harcossal” képviseli magát, kinek társai hangos buzdítására önerőből kell kitörnie az ellenséges gyűrűből. Nekifut hát, megpróbál az összefont karokon átugrani vagy alattuk kibújni, s ha háromszor egymásután kudarcot vall, kezdődhet a rituális párviadal: a körláncból elébe áll valaki, hogy a többiek szeme láttára megküzdjön vele. Szabályos birkózás kezdődik (a durvaságért kiállítás jár!), melyben, ha a kihívónak sikerül két vállra fektetnie ellenfelét, vele együtt győztesként állhat vissza a körláncba, hogy a külső csapat tagjai közül máris egy újabb „szabaduló művész” lépjen a körbe. Ha viszont a magányos harcos győz, úgy kiléphet a körből, és legyőzött ellenfelét is magával viheti a kívülálló csapatába. Mindez persze inkább csak elnagyolt gimnasztikai vázlat, hiszen a kabbady szabályrendje ennél jóval árnyaltabb, ahogy a játék minden újabb fordulatát a Mahábháratát skandáló kórusok, harci énekek és rituális párbeszéddek kísérik. Nem csoda, ha jóval tovább is tart, mint az „Adj, király, katonát!” – legkevesebb két órán át, bár nyaranta, kisebb megszakításokkal, olykor napokig játsszák. (A „kabbady” profánabb felnőtt változata amúgy napjainkban is népszerű csapatok közötti küzdősport Ázsia-szerte, korántsem csak a hindu vallásúak körében, nemzeti bajnokságok és rangos nemzetközi tornák sorával.)

Mint minden jelképes aktusban, a játékrítusokban is szembetűnő a szublimálás szerepe, irányultsága. A fenti két folklórpéldában éppen az ragadja meg a szemlélőt, ahogy a gyerekek ártatlan játékká „stilizálják” a felnőtt világ véresen valós, pusztító rivalizálását. Ez a metamorfózis pedig egyben sajátos jelentéstöbbletet is ad játéknak. Hiszen a kudarc itt sosem végzetes: a felsült támadó készséggel beáll a másik csapatba, s a „frontszakadásért” felelős védő nevetve hagyja, hogy ellenfele átvezesse a maga táborába. Mindeközben a gyerekek aktív és passzív, támadó és védő szerepben egyaránt átélhetik a közösségi azonosulás mindenkor kockázatos kalandját. Győzni és veszteni tanulnak (mely utóbbi készségre a felnőtt világnak ma oly nagy szüksége volna!) éppen azért, hogy a sűrű szerepcserék eleve kijelölök és tudatosítják bennük győzelem és vereség helyiértékűségét a közös játékélményhez képest. Mindez, meglehet, szolid és jámbor üzenet Sri Lanka, Banglades, Zaire, Jemen, Kelet-Ukrajna, Irak, Afganisztán avagy Szíria sokkoló napi híreihez képest, bár a gyűlölet nem szűnő torkolatúzei mind élesebb ellenfénybe vonják az efféle „játékos” tanulságokat.

A Bhagavad-gíta és sajátos játékváltozata: a kabbady szelíd mementóként erre int ma is. Kérdés, hogy a műholdas csatazajon, napjaink háborús és polgárháborús „live show”-in áthatol-e még a kétségek gyötörte Arzsuna király kétezer éves fohásza:

*„Nem tudja ember, mi keservebb sors,
ölni csatán mást, vagy öletni mástól,
ront ránk a testvér: Dhritarásra népe – itt,
ha kezünk győz, belehal a lelkünk.”²⁰*

A homéroszi „hadietika”

Primo Levi írja a homéroszi társadalom életformaként gyakorolt harci ethoszról: *„A becsület mindennél fontosabb, a gazdagság csak további tekintéllyel övezi azt. A fejedelem megvédi népét, és kockára teszi érte életét. A vitézek fiatalon halnak meg. A társadalmi szabályrend: a vérbosszú kötelme vagy a fizikai bátorság, feltétlen és megmásíthatatlan; az epikus hősök olyanok, akár az emberi szívvel és gyermeki értelemmel életre kelt ólomkatonák (!); számukra elképzelhetetlen, hogy a társadalom másmilyen is lehetne. A nagylelkűség törvénye szöges ellentétben áll a többi szabállyal, ám a társadalom folyton változik, sosem végletesen merev. Homérosz hősei majdnem egészen szabadok, a szabályokat áthághatják, ám azokat gyökeresen megváltoztatni nincs hatalmuk. Az Iliász vége, ahol Akhilleusz átadja Priamosznak a fia, Hektor holttestét, ezért is oly roppant feszültséggel teljes, mivel a részvét itt legyőzi a világ szögesen ellentétes törvényeit. Az Iliász drámai ereje éppen e feszültségből ered. Homérosz tudja jól, sőt részben a szereplői is tudatában vannak, hogy a trójai háború világa kegyetlen; a sors mégis könyörtelenül halad a maga útján.”²¹*

²⁰ Bhagavad-gíta II. ének, 6. versszak. In: Szanszkrit líra. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988. 78.

²¹ Levi, 1994. 43.

Tudják, tudták ezt mások is... Shakespeare és Tolsztoj, Babel és Hemingway, Solohov és Irwin Shaw hősei, akik eltérő rangjuk és világirodalmi „rendfokozatuk” ellenére mind megannyi korhűen egyedi ötvözetei részvétnek, bajtársiasságnak, hő-sies önfeláldozásnak és rideg könyörtelenségnek. Persze, nem mindegy: hol, mi-kor, miként. Vegyünk mindjárt egy közkeletű példát! Az ellenség megbecsülése ősi „katonaerénynek” számít – amit nyíltan legfeljebb a kalózok, útonállóok, gerillák, partizánok és ezek „hivatásos” ellenfelei tagadnak. Mégis a hadi krónikákat köze-lebbről megfaggatva jól látni, hogy ez a respektus még posztumusz elégtételként is („*Négy százados emelje Hamletet, mint katonát, a ravatalra...*”) csak a mindenkori elitnek jár: az uralkodói, vezéri, lovagi vagy tiszti kasztnak, miközben a zsoldos- és sorállomány legfőbb érdeme továbbra is a „*harci érték*”, azaz egymás gyilkolásának hatásfoka. Magáért beszélő adalék az is, ahogy Priamosz – Akhilleusz nagylelkű kegyeleti gesztusa ellenére – bölcsebbnek látja mégis fiának holttestével az éj leple alatt elhagyni az ellenség táborát, mielőtt a kétes szavatosságú akháj „vendégbarát-ság” másnapra netán elfogyna.

A homéroszi „hadietika” tehát ott ér véget, ahol a pillanat csábító előnyei meg-csillannak. „*Háborúban dicső dolog csellel élni*” – hirdeti Machiavelli, s ezt többé-ke-vésbé ma is így tartja minden hadviselő fél. Annál izgalmasabbak a kivételek! A bibliai Dávid például nem végez az őt életre-halálra hajszó Saul királlyal, bár Jahve két ízben is a kezére adja (először, mikor Saul egyazon barlangba tér be a szükségét végezni, ahol Dávid és társai rejtőznek, másodszer, mikor ez utóbbiak egy éjjel titkon „meglátogatják” az alvó királyt táborában). Hamlet szintén nem akar álmában végezni apja gyilkosával, Claudiusszal, ahogy minden magára vala-mit is adó lovag, párbaj- és westernhős is csakis nyílt színi kihívás – „*En garde! Védd magad!*” – után, szemtől szembe támad. Ezzel szemben Plutarkhosz és más antik

szervezők nem győzik sorolni az otromba ellenpéldákat (főként Nagy Sándor, Sulla, Pompeius vagy Caesar és utódainak idejéből), amikor az elmulasztott leszámolás, a politikai vagy hadi ellenfél iránti nagylelkűség szó szerint „megbosszulja magát”. Hogy a legismertebb példánknál maradjunk: Caesartól Maximusig Róma első huszonhat császára közül mindössze tízen végezték természetes halállal; többségüket saját kegyenceik és testőreik tették el láb alól, akikre – ha maguk is trónra kerültek – többnyire ugyanilyen dicstelen vég várt.

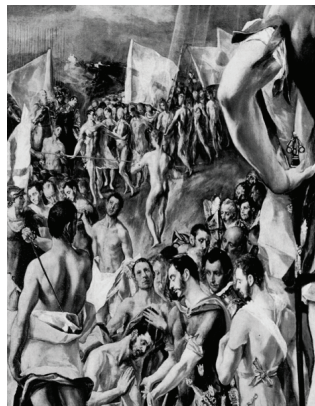
„Fekvő vadra ne lőj” és: „Fajtársad felkínált torkát ne harapd át!” Vajon mondhatjuk-e, hogy iménti példánk sorából akár csak egy is túljenne a vadászetika íratlan minimumán vagy épp a ragadozófajok ösztöngátlásán? Aligha... Ha van mégis valami, ami meghaladja ezeket, az a már-már emberfeletti, keresztény maxima: a „Szeressétek ellenségeiteket!” jézusi parancsa. Hogy mégsem mindig teljesíthetetlenül, arra legyen elég bizonyosság Saulus-Paulus²² és a filippi foglár esete²³, vagy az üldözőkből üldözötté lettek tanúságtétele: így a negyven szebaszeri vértanúé, vagy Szent Móré s a thébai légióé, akik a keresztények tömeges legyilkolása helyett inkább a kollektív mártírhalált választják – mint azt egyik híres vásznán a harcos toledói hitvédők szellemében Greco is megidézi.

A „háború kultúrája”?

Haller József pszichiáter az agresszióról írott könyvében²⁴ izgalmas kitérőt tesz a „háború kultúrájának” jelenségvilágát vizsgálva.

Mint írja: „A háború résztvevőinek többsége – sőt, az abban leghatékonyabban cselekvő többség – nem azért vesz részt a háborúban, mert agresszív, hanem, mert kötelességévé vált. Az emberi társadalom beépítette kultúrájába a háborút, és azt a társadalmi munkamegosztás részévé változtatta.

Az Agresszivitás Kutatásának Nemzetközi Társasága 1986-ban, Sevilleben elfogadott egy dokumentumot, mely leszögezte, hogy a háború nem tulajdonítható sem örökletes hajlamoknak, sem genetikai programoknak, sem agyi mechanizmusoknak, sem „ösztönöknek”, hanem olyan emberi találmány, melyet a háború kultúrája tart fenn. A dokumentumot az UNESCO – kibővítve – 1989-ben hivatalosan is elfogadta, és nemzetközi program rangjára emelte.”²⁵

²² Róm 16.

²³ ApCsel 16, 25–34.

²⁴ Haller, 2005. 90–97.

²⁵ Haller, 2005. 92.

A program a „háború kultúrájának” nyolc fő összetevőjét emeli ki, egyben vázolja azt is, hogy miként lehetne azt a béke kultúrájával felváltani. Haller mindjárt a dokumentum alaptézisével vitába száll, amely szerint a háború „emberi találmány”, hiszen, mint joggal hozza fel cáfolatul, már a népes és jól szervezett társadalmakat alkotó állatfajok (majmok, hiénák, hangyák stb.) is rendszeres tömegkonfliktusokat vívnak egymással, azaz a háború, legalább részben, biológiai jelenség (is). A pszichiáter-agressziókutató ezután sorra veszi a háborús kultúrát reprodukáló tényezőket (a tekintélyelvű társadalmi berendezkedést, az ellenségkép és a manipulált tömeg-tájékoztatás szerepét, a fegyverarzenál halmozását, a militáns nevelést, a társadalmi és szociális feszültségeket, az egyéni és kollektív jogok semmibe vételét és a nemek közötti egyenlőtlenséget). Ezek hatását jórészt maga is elismeri, ám bár megjegyzi: e tudós gonddal összeállított menüből épp csak a legkézenfekvőbb indíték maradt ki: az érdek. Való igaz, ez a lista és a benne tetten érhető szemlélet, mintha csak a pacifisták doktriner idealizmusát tükrözné, amely eleve elutasítja az erőszak összes formáját és az egymással mérkőző erők minden komolyan vehető indítékát, így az önvédelem jogát is. Ezzel szemben Haller, a pszichiáter józan empátiájával kellő megértést tanúsít az eseti történeti-kulturális determinánsok iránt is, többek közt ezt írva:

„Amikor a fiatal Akhilleusznek döntenie kellett, hogy kerül a háborút és magas kort ér meg, vagy harcossá válik, és szárnyára kapja a világhír, habozás nélkül az utóbbit választotta, és számítása százszázalékosan bevált. Nevét még azok is ismerik, akik nem tartoznak a klasszikus irodalom rajongói közé. Akhilleusz tipikus példája annak, ahogy a háború kultúrája befolyásolja döntéseinket. Olyan korban élt, melyben világraszóló hírnevet csak agresszióval lehetett szerezni, és Akhilleusz dicsőségre vágyott [nota bene ez a „kor” mintha ma sem ért volna véget Akhilleusz, d’Artagnan, Rambo és társaik makacsul túlélő hírnevéből ítélve]. Hasonló dilemmákkal tele van az irodalom. Cidnek meg kellett ölnie kedvese apját, bár tudta, ezzel megöli szerelmüket. Mégsem tehetett másként: olyan társadalomban élt, melyben bizonyos kérdéseket csakis agresszióval lehetett megoldani.”²⁶

²⁶ Haller, 2005. 96.

És ma – támadhat bennünk a kérdés – van-e bármi biztató jele, hogy az „agresszió kora”, s vele a tömeges erőszaké leáldozóban volna? Köznapi tapasztalataink: a média, a reklámok, a politikai kampányok erő- és erőszakkultusza, a nagyvárosi bűnözés, a terroristamerényletek s a világszerte dúló több tucat véres háború és belviszály mintha eleve rációfóliának e jámbor várakozásra. És lám, mégis: a pszichiáter joggal konstatál biztató fejleményeket is a kérdésre választ keresve: vajon agresszívabbak vagyunk-e elődeinknél? *„A helyzet nem feltétlenül jobb, mint régen – ismeri el Haller –, legalábbis az emberiség többsége számára nem. Az agresszivitás azonban már nem pozitív társadalmi modell, sőt olyan magatartássá vált, amely ellen küzdeni kell.”*²⁷

A „Pax mundi” vágyképe – annyi megnyert háború és elvesztett béke után – úgy tűnik, még várat magára. Ám egy biztos: a „szelídek uralmához” csak belülről vezethet út, háborgó lelkünk valódi, tömeges pacifikálása által.

Hadifalka és háborús pszichózis

Elias Canetti *Tömeg és hatalom*²⁸ című könyve, időtálló, releváns gondolataival, úgy vélem, ma sem megkerülhető a hadrendek és a háború tömeglélektanáról szólva, bár az elmúlt közel hatvan évben sokan és sokfelől bírálták metaforikus gondolatfűzése, antropologizáló példatára avagy kissé sommás ember- és világképe miatt.²⁹ Mellesleg ami „avíttságát” illeti, ezt mifelénk már csak azért sem illő emlegetni, mert szerte Európában a miénk az egyetlen régió, hol az elmúlt 70 évben véres háborús, polgárháborús tömegkonfliktusok dúltak (Magyarország 1956, Balkán 1991–1997, Kelet-Ukrajna 2013–), arról pedig aligha Canetti tehet, hogy Nobel-díjjal elismert művének magyar kiadása jó 30 évet késve máig visszhangtalan maradt nemcsak a szélesebb olvasóközönség, hanem a társadalomtudományok hazai művelőinek szűkebb körében is.

Canetti a töprengve kérdezés mestere, akit főként a „hadifalka” és a háborús tömeg létrejöttének lélektana izgat. *„Mi módon jön létre a hadakozó tömeg? Mi teremt egyik percről a másikra félelmes összefogást? Mi bír rá embereket, hogy egyszerre sokat vagy mindent kockáztassanak?”*³⁰

Válasza világos: mindig és mindenütt az egyéni egzisztenciális szorongások, halálfélelmek adódnak össze, ezek kritikus tömege csap át a kollektív fenyegetettség pszichózisába, ami mozgósítja a szembenállók „önvédelmi” hadifalkáit a konfliktus mindkét ténfélén. Elszabadul a gyilkolás, rombolás államilag szentesített erőszakspirálja, ahogy a háború mindinkább militáns igazodásra kényszeríti az érintett

²⁷ Uo. 10.

²⁸ Canetti, 1991.

²⁹ Canetti recepciójáról: Vajda, 1996.; Hima, 1995. 71–77.; Sontag, 2001.; Sloterdijk, 2000.

³⁰ Canetti, 1991. 71.

társadalmakat a „győzelem vagy halál”, a „mindent vagy semmit” elvén, a kettős tömeg halálos gyürközésével.

Nincs hát más mód küzdeni ellene, mint gyökereinél megragadni és hatástalanítani a fenyegetettség lélektani indítékát, a háborús pszichózis állandó rettegését. De vajon mitől retteg az ember? Valójában a saját elfojtva is háborgó büntudatótól. Mint Canetti modellezi: „*Megölni készülök ezt vagy azt, ezért engem is megölhetnek.*» És: „*Mindegy, hogy valójában ki a támadó, csak azt a fikciót kell mindig elhíttetni, hogy veszély fenyeget.*”³¹ Azaz: a kollektív fenyegetettséget egy kellően kihívó ellenségképpel. Azt, hogy e szorongást és veszélytudatot a háborús propaganda mily dermesztő hatásfokkal tudja démonivá fokozni, közeli, távoli példák sorából jól ismerjük. Ám ennek csoportképző szerepét, működés módját és félig öntudatlan gyermekkori mintáját már annál kevésbé!

Az iskolateremtő, kiváló pszichológus, Mérei Ferenc egyik korai munkája: *A csoportlélektan*³² ehhez kínál modellértékű támpontot saját empirikus vizsgálatai nyomán. Mérei nem kevesebbet állít, mint, hogy a leghatékonyabb csoportképző erő már a gyerekek körében is a veszélyérzet, a közösen átélt fiktív vagy valós fenyegetettség. Mint írja: „*A gyermektársadalmak fejlődését tanulmányozva általános törvényként tapasztaltam, hogy a csoportalakulás első mozzanata mindig az ellenség [vélelme] és a veszélyhelyzet. Ahhoz, hogy egy csoport megalakulhasson, a gyerekeknek ellenséget kell találniuk, és meg kell teremteniük a veszélyhelyzetet.*”³³ Mindez, hangsúlyozza Mérei, éppoly közös sajátja az ősi kultuszoknak, mint a gyermekjátékoknak. (Ajánlott irodalom: Golding 1954-es Nobel-díjas remeke: A legyek ura Déry Tibor fordításában!³⁴) A veszélyhelyzet – képzeletbeli vagy reprodukív – felidézése az együttes élmény hatását és izgalomforrását hivatott növelni a kollektív identitásképzés hatékony eszközeként. 1946-ban megjelent könyvével Mérei főként a csoportlélektan ez időben még új, „hibrid” tudományának elméleti előzményeit kívánta bemutatni, így saját empirikus megfigyeléseire bővebben nem tér ki; például említés nélkül hagyja a nemi szegregáció fontos szerepét vagy a fiú- és lánycsoportok eltérő agressziószintjét. Ám utalásaiából nyilvánvaló, hogy a háború ekkor még friss traumái és veszteségélményei a gyermektársadalmat is súlyosan megviselték, s nyomasztó hatása alatt talán maga is inkább hajlamos volt az ellenségkép s a veszélyhelyzet csoportképző szerepének univerzális jelentőséget tulajdonítani.

Néhány gondolat erejéig térjünk még vissza Canettihez: „*A harcias tömeg mindenkor úgy cselekszik, mintha rajta kívül halálos veszedelem volna minden; az egyén, akárhány háborút élt már meg – és túl –, egy újabban ellenállhatatlanul ezen tévképzet*

³¹ Uo. 73.

³² Mérei, 1989. 171–181.

³³ Uo. 175.

³⁴ Golding, 2015.

rabja lesz. (...) A sokaság elébe akar vágni a halálnak, és tömegben cselekszik. (...) A legfőbb csapás, ami háborúban érhet: az együttes megsemmisülés. Ám ez legalább megkíméli az egyént a magányos végtől, amitől mindennél jobban retteg. (...) A 20. század szörnyű tanulságaiból éppen e pusztító tévképzet az, amit legfőbb ideje lenne megértenünk és eloszlatnunk végre.”³⁵

A kérdések persze – akár a háborúk – azóta is szaporodnak. Haller József, a már idézett agressziókutató, maga is egy sor megválaszolendő kérdéssel zárja töprengéseit a tömeges erőszak és a háború destruktív hatásairól:

„Mit szabadít fel az emberben az engedelmesség, a parancsuralom, a jogok elhanyagolása stb. – vagyis a háború kultúrája? Mit szabadítanak fel a traumák, a halálfélelem, az erős izgalmi állapotok, az állandó stressz? Pszichikailag kóros állapotba kerülnek-e azok, akik a harctereken vannak? Miért lesz gyilkos (vagy gyilkosok cinkosa) a háborúban szinte mindenki, ha a civil életben ezt csak elenyésző kisebbség teszi? Hol vannak az okok: biológiánkban avagy a pszichikumban? Jó lenne tudni.”³⁶

Kölyökkatonák – felnőtt háborúban

„Dicsőség, hívóvagy, hadseregek, flották, trónok és koronák: nagy gyermekek játékszerelei!” – visszhangzik máig az Andersen-kortárs, Victor Hugo sommás ítélete a dinasztikus és gyarmati háborúk, puccsok és forradalmak korából. Csakhogy e „nagy gyermekek” rendre a kisebbeket sem hagyják ki „játékaikból”, s ezen itt nem is csak a finomabb áttételek: az ólomkatonásdi, a hadapródiskolák vagy a gyermekfolklór militáns beszüremlései értendőek – hanem a kiskorúak tömeges hadrendbe állítása és éles bevetése.

Persze, nem új jelenség ez sem. Elég csak a spártai kamaszokra, a hírhedt „gyermekek kereszties hadjáratára” vagy az oszmán hadigépezet könyörtelen gyilokszerszámmá edzett, három földrészről összefogdosott janicsárkölykeire gondolni. Magam kiterjedt irat- és kortárs emlékezetkutatás nyomán csak nemrég fedeztem fel döbbenet, hogy a Francia Idegenlégió magyar önkénteseinek sorában, majd az indokínai és algériai háborúk áldozatai között milyen sok 1945-ben Nyugatra hajtott levante és kadétiskolás – vagy alig egy évtized múlva – ’56-os menekült kamasz volt.³⁷ ENSZ-becslések szerint ma is több millió kiskorú szolgál Ázsia, Afrika és Latin-Amerika reguláris hadseregeiben – ahogy ijesztően sok állig felfegyverzett gyereket találni a különféle ellenálló és szakadármozgalmak vagy terroristaszervezetek harci osztagaiban is.

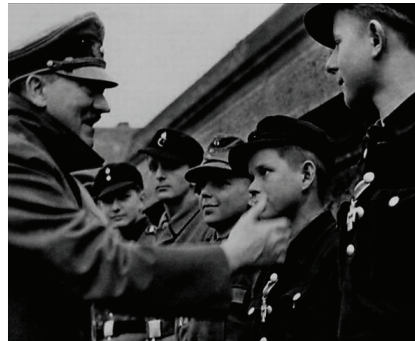
³⁵ Canetti, 1991. 73.

³⁶ Haller, 2005. 97.

³⁷ Lásd a szerző *Patria Nostra. ’56-os menekült kamaszok a Francia Idegenlégióban* című könyvét és dokumentumfilmjét. Mindkettő 2016-ban került közönség elé a Balassi Kiadó és a Dunatáj Alapítvány műhelyeiből.

A második világháború apokaliptikus végjátékát már nem kis részt tizenévesek vívták egymással: iskolapadból, tanműhelyből tömegével a frontra hajtott kamaszok – a Wehrmachtban éppúgy, mint a Vörös Hadseregben. Nem egy szomorú példát ismerünk a nyilasok által hadrendbe kényszerített, brit és amerikai hadifogságba esett, majd hazatérve a Szovjetunióba elhurcolt magyar leventeszázadok fájdalmas veszteségeiről is. Ezek a háborús „szökőévjáratok” úgy dőltek sorra tömegsírokba, hogy még az érettségi vagy a mestervizsgáig sem jutottak el, és nemhogy férjek, apák nem lettek soha, ám még a játék, a szerelem, a semmittevés önfeledt ízét sem ismerhették. A mára újból „elszelesített” – Széll Kálmán névre visszakeresztelt – Moszkva tér huzatos betonkráterén átkelve, a Várfok és az Ostrom utca felől jövet, ma is megkísért egy borzongatóan valós háborús vízió: e tragikus nemzedék halálköteléke. Ott, ahol ma estéről estére lármás tizenévesek rajzanak, jó hetven éve sok száz egyenruhás kamasz lelta a végét 1945 elején az ostromlott Várból kitörve. Többek közt SS-mundérba kényszerített magyar, sváb vagy erdélyi szász fiúk, akik fegyvereiket eldobálva, élőláncként kapaszkodtak egymásba, s úgy rohantak bele vakon a szovjet tankok és gépfegyverek gyilkos zárótüzébe.

Ungváry Krisztián Budapest ostromáról írt könyvében, túlélő szemtanúk emlékeiből így idézi fel e jelenetet:

„A Moszkva téren a szovjetek világítórakétái nappali fényt árasztottak, s a környező házakból géppuskatűz zúdult a kitörők első csoportjára.” (...) (Egy német csapat-tiszt:) »Átrohantunk a nyílt téren. Elöttünk, mellettünk, mögöttünk minden csattog és ropog. Géppuskák kelepelnek, géppisztolyok kattognak, lövések dörrennek, kézigránátok robbannak – tűz mindenütt. (...) Akár a lemmingek, melyek vakon előre hajtva zuhannak a tengerbe, úgy viselkedik itt is az előre lökdösődő tömeg, mely nemrég még fegyelmezett volt, s most a vesztébe rohan.« (...) (Ungváry:) Egyes visszaemlékezők szerint a nap folyamán a szovjetek hangszórókból magyar nyelven, jól hallhatóan Karády Katalin Hiába menekülsz, hiába futsz című slágerét játszották, időnként meg az a szöveg hallatszott: »Tudjuk, hogy jönni fogtok, már várunk benneteket «.

*Hogy lelkileg könnyebben átvészeljék a sokkot, mely a teljesen nyílt Moszkva téren áthaladva érte a rohamra indulókat, egyes SS-alakulatok 17-18 éves katonái egymásba karolva futották végig ezt a szakaszt, és úgy kaszálták le őket a gépfegyversorozatok...*³⁸

Sokkoló jelenet – nem csoda, ha Karády szirénszólamával egy sor más idézet felesel baljós emlékei felett.

A homéroszi hadietikáé („*A fejedelem megvédi népét, és kockára teszi érte életét.*”) – a sorssal való végső „kicsellőzése” („*Nem azé, aki akarja, se nem azé, aki fut*”) – vagy éppen az „Adj, király, katonát!” vezéri változatáé. Ez utóbbi legyen a pokol mélyéig ható átok minden idők legnagyobb tömeggyilkosának:

„*Gib Soldaten, Führer!*”
„*Ich gebe keine Soldaten – dann laufe ich mal selbst!*”

A 20. század jelképes tömegalakzatai

Ámde harcias békekorok, így a hidegháború nagyszabású militáns demonstrációit is bizonytalannal érdemes közelebbről szemügyre venni. Lássuk mindjárt Gábor Béla Mozgalmi dekorációs jegyzetét 1953-ból, amely Sztálin halála évében jelent meg:

„Ünnepélyeink, nagygyűléseink alkalmával dolgozó népünk lelkes felvonulása mindannyiunk számára igen szép élmény. A felvonulók fegyelmezett magatartása, öltözete, a zászlók, arcképek, jelmondatos táblák sokasága stb. mind alkotó szerves (sic!) része a kivonulásnak, és döntő hatással van a felvonulás esztétikai képére. (...)

*Ismernünk kell elsősorban a felvonulók hozzávetőleges létszámát és azt, hogy egy menetsor hány emberből áll. Ha a felvonulási útvonal utcaszélessége megengedi, a legjobb és legáltalánosabb a nyolc emberből álló menetsor rendezése. Az egy sorban vonulók számának megfelelően elkészítjük alaprajzban a menet vázlatát.*³⁹

Kartávolság, igazodás, takarás! – íme, száz- és százmilliók évente megrendezett gigászi tornaünnepélye a dísztribün esztétikai magasából, mint azt a látványtervező agit-prop szerző megálmodta. Akár egy impozáns rabszolgamenet – mely harsány győzelmi indulók és diszkrét korbáccsattogások ütemére elhalad az osztályharc vezéri emelvénye alatt.

Ha utólag „vázlatos távlati rajzot” próbálunk készíteni e jó százéves ünnep jelképtorzulásairól, úgy azt látni, hogy a szabadságot mindinkább felváltja a rend, a spontaneitást az öncélú alakosság, a szolidaritást az alattvalói látszatösszetartás. Az eredmény: egy jelképtértékű, eredendően civil alakzat végletesen militáns kisajátítása. Az utókor persze hajlamos feledni, hogy az önkényuralmi rezsimek kivétel nélkül mind lopott anyagból toldották-foldozták utóbb kérkedően viselt jelképu-niformisukat. Ezt látni – néhány fontos ideológia és formaeltéréssel – a fasiszta demonstrációk „távlati rajzán” is: a ’20-as évek még provokatív frontveterán-tün-

³⁸ Ungváry, 1998. 181–185.

³⁹ Gábor, 1953. Idézi: Voigt, 1994. 174–175.

téseitől, az SS fáklyásmenetein s a Goebbels rendezte nürnbergi pártnapokon át az árajásított aratóünnepéig vagy a kihívón átfásizált müncheni sörfesztiválíg – majd tovább: a munkatáborokba, hadiüzemekbe és fronthadosztályokba rendezett „emberanyag” halálos tökélyű uniformitásáig.

Minden emberi csoportalakzat – legyen bár nyitott vagy zárt, spontán vagy ko-reografált – a szabadság vagy függőség önkéntelen emblémája is egyben. Vélénk, hogy eszerint a spontán és amorf, folyton változó halmazok hordozzák a legteljesebb szabadságot – szemben a zárt és szabályos csoportrendekkel, melyek valamiként mind az egyén eszköz voltáról, kiszolgáltatottságáról és alávetettségéről tanúskodnak. Csakhogy ez nem egészen így van; s e felszínes általánosítást inkább csak végletes individualizmusunk sugallja.

Mert igaz ugyan, hogy a menetoszlopok, díszszemlék, felvonulások zárt és szabályos alakzatai jórészt valóban nem egyebek demonstratív hatalmi jelképeknél, s a bennük részt vevők is többnyire a parancsuralmi rendszerek eleven kellékei. Ám mintha hajlamosak lennénk megfelekedni arról, hogy az elmúlt évszázad nagyszabású tömegkoreográfiáit korántsem csak a világháborúk és diktátorok (Sztálin, Hitler, Mussolini, Mao, Kim Ir Szen, Castro, Ceausescu stb.) rendezték, hanem éppen az általuk eltiport eszmék, a szabadság- és békevágy s az elemi szolidaritás milliókat egyszerre mozgósító, ellenállhatatlan késztetései. Arról, hogy e tömegpszichózis és tömegiszony közt vonagló század nem csak arctalan elithadseregeket, sivár munkatáborokat és vég nélküli fogolymentoszlopokat látott; hogy nemcsak birodalmi pártnapok, államosított május elsejék, Vörös téri, római és nürnbergi masírozások sötét emlékét hagyja maga után – ám éppúgy a reményteli forradalmak, a lélekemelő gyászünnepek és szolidaritási demonstrációk, a határozásokat áttörő élőláncok és békemenetek máig emlékezetes, nagy pillanatait is. Ahogy hajlamosak vagyunk elfeledni azt is, hogy ez utóbbiak – paradox módon – olykor nagyon is hasonló formát és arányokat öltöttek, mint az „önkényuralmi” tömegjelképek.

Holott ha valami, éppen e visszájukra fordított, militáns alapminták tölthetnek el bizakodással: ahogy a rideg hatalmi koreográfiát „felülírva” a közösségként magára eszmélt tömeg elszántsága manifesztálódik az összezárt sorokban – Budapesten, Prágában, Gdanskban, Szczeciben, Temesváron, Buenos Airesben, a pekingi Tienanmen téren vagy éppen Belgrád utcáin. Ahogy békésen tüntető munkások, diákok egyszerre átveszik a „gorillataktikát”, szorosan körbezárva a rohamrendőrök által kiemelni próbált társaikat. Ahogy az otthonaikat, környezetüket féltők „el-tanulják” a karhatalmi kordont, és ha kell, összebilincselte élő láncként állják el a buldózerek útját. Mi tagadás, üdítő tapasztalat, hogy nemcsak a féktelen önkény, a nyers erő képes átrendezni a civil társadalmakat, ámde e folyamat – mint azt a totalitárius rezsimek elleni spontán mozgalmak mutatják – időről időre meg is fordulhat. Az efféle történelmi devianciákat pedig jobb híján ne szégyelljük ma sem „demokratikus fordulatnak” nevezni.

Menetsorok bűvös számkulcsa

„Ha az utcaszélesség megengedi – ajánlja a derék sztálinista tömegkoreográfus – legsebbe és legáltalánosabb a nyolc emberből álló menetsor rendezése.” De ugyan miért? Nos, alighanem épp személytelen tömeghatásuk miatt. Nem mintha a huszadik század siváran pragmatista államszocializmusa a mágikus aritmetika bűvöletében élt volna – Asszíria, Egyiptom, Püthagorasz vagy a középkori számmisztikusok hagyományát követve. Sokkal inkább az empíria, a közvetlen érzéki tapasztalat sugallta felismerés ez: hogy hány tagú is legyen egy „menetsor” ahhoz, hogy egyedeiben többé azonosíthatatlan „sokaságnak” hasson?

Figyeljük meg: ha az utcán hárman jönnek felénk – mondjuk, három kimenős matróz egy kikötői promenádon –, még valamelyest mindhárom alak és arc megőrzi egyediségét, s a csoportot már messziről önkéntelenül tagolni próbálja tekintetünk az alakok pozíciója (középső, jobb és bal szélső) szerint. Ugyanez már nem mondható el négy vagy több ember szabályos vagy spontán módon egymás mellé rendeződő együtteséről. „*1 + 1 + 1 meg még 1! Ez ám a szám, a szenzációs négyes!*” – skandalta egy mára „besokallt” bank fülbemászó reklámja, látványos kvartettek sorával (artisták, vonósnégyes stb.) próbálva négy százalékos betéti kamatemelését „sokaságként” eladni.

És tényleg: ha rögtönzött seregszémlet tartunk az évezredek hadrendjei felett, meglepve tapasztaljuk, hogy a legtöbb militáns kultúra és korporáció maga is a 4-re, vagy annak többszörösére szavaz. Ennek – vagy az ettől eltérő kivételeknek – persze számos praktikus oka is lehet. Ám az aligha véletlen, hogy a „reprezentatív” militáns alakzatok közt feltűnően sok a 4-es számrendű, azaz a 4-8-12 tagú menetsorokból álló alakzat. Ottlikék kadétiskolás „félszázada” egykor maga is „négyesével »kettősrendekben« menetelt át” Kőszeg városán.⁴⁰ Négyes sorokba rendezett szebortestőrség védte az első kínai császár temetkezési helyét, a fáraók piramissírjait, miként négyesével állt föl a kapuk spártai és római őrsége is. Ahogy a cári gárda marcona finn legényei vagy a francia idegenlégiósok menetoszlopai is előszeretettel négy- vagy nyolctagú sorokat alkottak. Mi több, az sem véletlen talán, hogy a sakfigurák nyolctagú arcvonalban néznek farkasszemet egymással.

Ha a merészebb analógiákat sem zárjuk ki, úgy e jelenség akár az állati viselkedéstan ismert fajspecifikus reakcióiban – a „Sok lúd disznót győz!” zoológiai bölcsességében is felismerhető. Itt a „sokaság” szintén az erőfölény demonstrálására szolgál, melynek eseti csoportalakzatait létrehozva maguk az állatok is gyakran élnek az optikai csalás eszközével! Így számos fajuk jól ismerik a „fedezés”, „álcázás”, „camouflage” megannyi fortélyát, s olykor nemcsak a pánik vonja szorosabb alakzatokba őket, hanem az elrettentő látszatkeltés is. Jellegzetes mintája ennek a „mobbing”, avagy a zsákmányállatok – halak, madarak, emlősök – vészhelyzetbeli

⁴⁰ Ottlik, 1999. 63.

tömörülési reakciója. A seregélyek például egyetlen sötéten gomolygó óriás felhőrajba tömörülnek, ha héja közelít, hogy az ne tudja kiszemelni áldozatát. Számos halfajta, így a heringek, makrélák stb. rajai szintén szabályos geometriai alakzatokba rendeződnek – ragadozóik elől oltalmat keresve vagy zsákmányra lesve. Az etológusok elmúlt száz éves megfigyelései nyomán mára pazarul változatos példatár állt össze e gyakran meglepően szabályos, geometriai mintákat követő állati csoportrendekből.

Végigtekintve a zászlók, felségjelvények és címerek sokaságán látható, hogy az egymástól térben, időben távoli magas kultúrák egyaránt kedvelték a harcias – kivált a ragadozó – állatszimbólumokat az antikvitástól, a középkor végéig, sőt tovább (példa rá az USA alig kétszáz éves sasjelvénye!). S vajon az állatok – kérdezhetnénk –, ők minek tekintenek bennünket? Lehet, hogy demonstratív hadrendjeinkben sok ezer éve már ők se látnak egyebet, mint a kétlábúak fenyegető és egymással fenekedő „fajspecifikumát”?

Hiányplasztika

A szabályos csoportrendek jó részét éppen a játék magáért való öröme hozza létre s élteti évszázadokon át. Ez a sajátos kreativitás és formaképző erő, mely valamiképp minden korban tetten érhető (ld. Huizinga nagyívű áttekintését a *Homo Ludens* végén!⁴¹), leginkább a társas szórakozás, a művészetek, a folklór és a sport világának példáival tűnik elénk. Hagyomány és eredetiség, invenció és imitáció bámulatos ötvözetei ezek, és absztrakciójuk rendre nem nélkülöz bizonyos rejtett vagy manifeszt jelképiséget sem. Társas létünk, szocializációnk „alapszókincsénél”: az eleven emberi testekből formált játékalakzatoknál persze aligha izgalmasabb bármi – mint láthattuk azt a „katalán torony” és más kultúrtörténeti példák metamorfózisaiban. Ám akad ezeknél elvontabb, áttételesebb jelbeszéd is, mely nem kevésbé figyelemre méltó. Történetesen a bábukkal játszott hagyományos eszközjátékoké, melyek maguk is emberi csoportmintákat, sőt gyakran manifeszt módon hadrendeket idéznek. Ilyenek: a teke, a kugli, a malom, a sakk, a go vagy épp az agyag- és ólomármádiák sajátos alakzatai. Okkal remélhetjük, hogy – a játék örömén, eseti szabályrendjén túl – markáns közösségmintákat, kultikus és világképi elemeket fedezhetünk fel bennük.

Ám előbb arra kellene meggyőző választ találnunk, hogy miféle hajlam munkál a plasztikus figurákban megtestesülő absztrakcióban – a neolitikus idoloaktól a modern művészetig, a húsvét-szigeteki gigászoktól Henry Moore „szélvájta” szobraiig? Avagy miért van, hogy az ember minden hozzáférhető nemes és nemtelen matériában: agyagban, kőben, fában, fémekben és műanyagban előszeretettel mintázza újra önmagát, s eközben leginkább annak próbál adekvát formát találni, ami tulajdon

⁴¹ Huizinga, 1990. 224.

lényében megfoghatatlan: bizonyos érzelmi, spirituális vagy eszmei tartalmaknak?

A válasz aligha lehet egyszavas, hiszen a kérdés az emberi kultúra talán legrégebb, legfogósabb talányát feszegeti. Anélkül azonban, hogy a platóni ideatan, a teológia vagy a művészetpszichológia mélységeibe ereszkednénk, úgy tűnik, van egy kézenfekvő magyarázat – s ez éppen a hiányélményben és annak univerzális antropológiai jelentőségében ragadható meg. Más szóval abban a nyilvánvaló tényben, hogy az ember az egyedüli lény, akinek a teremtett világ és benne önnön múlandó léte magában nem elég, s aki ezért azt örök hiányérzettől űzve folyton átformálni, újratereíteni igyekszik.

A hiányélmény eltárgyasítása persze igencsak kényes aktus, ami egy sor mágikus és vallási tabut érint. Mégis: megejtő az a találékonyság, ami sok ezer év szellemi és tárgyi kultúráiban e téren megnyilatkozik. A helyettesítési aktusok és manipulációk végtelen sora olykor egy-egy radikális, a hiány kultikus megőrzését célzó tiltással megszakítva (lásd a bálványimádás zsidó-keresztény, az istenábrázolás mohamedán, vagy az ikonokláv protestáns tilalmát stb.). És mindeközben – bár a formák és stílusjegyek szüntelen változnak – a funkció lényegét tekintve ugyanaz marad. Mert hisz az időtlen idők óta nem más, mint a távol levő vagy elhunyt családtagok, ősök és hősök, istenek, uralkodók és védőszentek állandó jelenlétének biztosítása – akár egy mágikusan valósnak érzékelt átlényegülésként, akár a szimbolikus öröklét-jegyében. Caesar-szobrok minden római provinciában, faragott oltárok, ikonosztázok a templomokban. Uralkodói és elnöki képmások az iskolák és közhivatalok falán. Szarkofágok, halotti maszkok és elhunyt szeretteink megszólalásig „élethű” márványalakjai, amint saját síremléküket támasztják melán az antik és modern nekropoliszokban.

A totemek és istenszobrok esetében még magától értetődő a helyettesítés e kultikus mozzanata. Annál meghökkentőbb, ha egy-egy közösség távol lévő, eleven tagjai próbálják ily módon pótolni hiányukat, mint azt a sumér templomokból százával előkerült gipsz- és agyagszobrocskák vagy a krétai kultúra vélhetően hasonló funkciójú férfi- és nőalakjai példázzák. E szobrokat ugyanis a zarándokok minden jel szerint maguk helyett hagyták hátra a szentélyekben, hogy isteneiket hitbéli buzgalmuokról, állandó spirituális jelenlétükről biztosítsák. Ez a mai szemmel furcsának tűnő „dublőrszerep” persze nagyon is bevettnek számított a mágikus hiedelmek világában – kiváltképp, ha a tárgyi alakmás „rontást” vagy büntetést kellett magára vegyen eleven modelljei helyett. Gondoljunk csak a „kiszézés”, a farsangi bábégetés magyar népszokására, vagy a máig élő japán babakultuszra, ami szintén e bajáthárító funkció markáns példája. Japánban a gyerekek évről évre új babát kapnak, ami bűnbakként magára veszi minden vétségüket, mígnem év végén egy szertartásos aktussal a folyóba vetik (archaikus változat), vagy elteszik a korábbi évek „bűnbakbabái” közé (újabb szokás).

S ugyan ki gondolná, hogy a közkedvelt „Ki nevet a végén?” játék voltaképp az ősi hindu világséma, a lélekvándorlás kultikus absztrakciója? Igaz, épp fordítva játszva, mint ahogy az ma felénk vagy a nyugati féltekén szokás. Eredetileg a bábok közéről indultak egy lótszkehelyből (a születés és újjászületés centrális pozíciójából) kilépve az életkerék, a „szanszára” viszontagságokkal teli pályáira, majd kiütésük (haláluk) után onnan startoltak újra, amíg csak el nem jutottak az üdvözülés „brahmin” állapotába. (Azaz a négy bábunak helyet adó „parkolóállásba”, ahonnan mi a játékot rendesen kezdjük!)

Avagy lehet-e meggyőzőbb példa az emberi halhatatlanságvágy teremtő erejére, a „hiánypótlás” megejtő találékonyására?

A halhatatlanság légiója

Ha van sereg, melyet a halhatatlanság ígérete állított hadrendbe, Xin, az első kínai császár túlvilági testőrsége bizonyítást nyer. Közel fél évszázada páratlan régészeti szenzációként hatott, amikor kínai parasztok Shaanxi tartomány Lintong városa mellett egy 2200 éves, életnagyságú, égetett agyag ármádiára bukkantak. (Közülük néhány harcost és paripát az 1990-es évek elején a hazai közönség is láthatott a Nemzeti Múzeumban egy vándorkiállítás anyagaként.) Mint azt a több évtizedes ásatások felfedték, e meglepő épségben fennmaradt figurák – vagy nyolcezren! – a Xin-dinasztia temetkezési helyének testőrseregét alkotják, öt méter mélyen a föld alatt hibátlan hadrendben várva rég elporladt haduruk, a birodalomteremtő, első kínai császár parancsszavát. Monumentális alakzatuk bámulatosan tagolt: felvonultatja a premodern harcászat minden elemét. Van itt elő- és utóvéd, főszereg, jobb- és balszárny, támadó hadoszlopokba fejlődött gyalogság – az élén négylovas harci szekerekkel, kétoldalt négy svadron lovassággal. A csapatok, fegyvernek más-más egyenruhát és rangjelzést viselnek, s a katonák arca és mozdulata valamiképp mind egyénített. A látvány összehatása már-már rejtőien lidérces: a föld mélyéről egy megszólalásig „élethű” fantomsereg lép elő a legyőzhetetlenek magabiztosságával.

Ám e „halhatatlan légió” már nem is oly félelmetes, ha meggondoljuk, hogy éppen csak testőri hivatásában vallott csúfos kudarcot: megalomán urát nem tudván megóvni sem a haláltól, sem pedig sírjának ismételt kifosztásától. (Xin halála után véres felkelések és oligarchiaharcok törtek ki, melyek szétdőlték életművét: az új főváros büszke palotáit, az általa építtetett Nagy Falat és birodalma államszervezetét.) Még kevésbé van okunk tartani e rendíthetetlennek tűnő császári gárdától, ha igaz a tengerentúli bulvársajtó híre, miszerint e testőrök között is akad „dezertőr”, aki jó zsoldért inkább strázsál a New York-i China Town egy-egy felkapott étterme előtt „behívólegényként”, mintsem hogy sokezedmagában a Kínai Népköztársaság és a világörökség ásatag kincseit gyarapítsa.

Akár igaz e fényképes blogokban világhálón terjedő hír, akár csak másolatokról van szó, mindenesetre bámulatos e merész funkcióváltás! Az a könnyedség, amivel

az idő – két súlyos évezred! – egyetlen üzleti tranzakcióval birtokba vehető, ahogy egy hajdan kultikus célú remekmű a szemünk láttára lesz konzumnövelő köznapi reklámkellék a világ túlfelén. Mondhatni persze: ezeket a harcosokat eleve a „reprezentációs igény” hívta életre – még ha a szó nem is üzleti, inkább hatalmi értelmében. S ugyan melyik a méltatlanabb funkció e páratlan műgonddal formált figurákhoz: az, hogy egy véreskezű, paranoiás zsarnok nagyságát hirdessék, aki életében halomra gyilkoltatta a tetteit bíráló, jámbor konfuciánusokat, vagy hogy egy világvárosi étterem forgalmát – s vele izzadó tenyerű tulajdonosa profitját – növeljék?

A királyi játék

A bábokkal játszott két legnépszerűbb társasjáték: a sakk és a teke (kugli, bowling, Schere stb.) maga is ókori hadrendminták nyomait őrzi. Aligha véletlen, hogy Homérosz és az antikvitás szelleme valamiképp mindkettőre „kisugárzott”, legalábbis a 19. század végéig tartotta magát a feltevés, hogy ez is, az is ógörög „szabadalom”, s genezise egyrészt az *Iliászbán*, másrészt az *Odüsszeiában* keresendő. A sakk eredete ugyan máig sincs kellően tisztázva (egyiptomi, föníciai, arab, perzsa vagy indiai találmány?), ám egy makacsul túlélő antik, majd középkori legenda úgy tartja, hogy azt Palamedesz euboiai király és harcosai találták fel unaloműzésül az elhúzódó trójai háború ostromszüneteiben. Az ógörög eredetmítosz hívei egy vázakepre hivatkoztak, mely a két legendás harcost, Akhilleuszt és Ajaxot ábrázolja játék közben (Exekiasz amforája, i. e. 5. sz. Villa Julia, Róma). Ám a kép mindössze annyit bizonyít, hogy a két hellén hős valami táblajátékot játszik – sakkot bizonyosan nem.

Ami a teket illeti, azt – egy másik páneurópai kultúrlegenda szerint – a „hosszan hanyódó” Odüsszeusz vagyónára és hitvese kezére pályázó kérők találták fel, úgyszintén „unaloműző” céllal. „*Mások* – írja kézikönyvében Áros Károly sporttörténész – a pogány germánok ködobó játékát tekintik a sportág őséne, bár egyik feltevés sem bizonyítható.”⁴²

⁴² Áros, 1980. 328–333.

Dőreség volna e találgatások szaporítása. Elég talán csak annyi, hogy az utókor mindkét játék genezisét harcban: vezérek és seregeik küzdelmében véli felfedezni – a lényegre tekintve joggal, hiszen a bábok formája és alakzata több-kevesebb absztrakcióval valóban hadrendeket idéz. A konkrét historizáló „jelentésadásnak” persze se szeri, se száma. Ismerünk középkorvégi német tekeábrázolást tarka turbános török bábokkal és biedermeier sakk-készletet, amelynek réz- és öntvény királyait Nagy Frigyesről és Napóleonnól mintázták, míg „gyalogsága” és „tisztikara” porosz és francia uniformisban pompázik. (E két császárt persze csak az utókor becsvágya és mítoszéhsége avatta egymás ellenfelévé, hiszen Frigyes halálakor az alig 17 éves Bonaparte még csupán frissen avatott tüzér hadnagy, aki épp hogy csak elhagyta a párizsi École Militaire gyakorlóterét.) Az efféle kultúrtörténeti példák persze már az ellenirányú mozgást jelzik: ahogy az inga az absztrakció felől ismét a valóság felé tart, s az addig inkább csak jelképes ellenség mind konkrétabb alakot, egyénibb arcvonásokat ölt. Mindez éppúgy jelzi a kor, mint a játékosok növekvő „motivációigényét” egy valódibb küzdelem iránt. Elvégre fantomfigurák ellen hadakozni az amatőr sakkozók zömének egy idő után érdektelen és tét nélküli multság.

Ahogy egyedül játszva, ellenfél híján is az! Ezt igazolja már-már egy pszichológiai modellkísérlet erejével Stefan Zweig utolsó szépírói munkája, a kevéssel halála előtt, 1942-ben megjelent *Sakknovella*⁴³ is. Benne főként az a nyomasztóan realista rész, melyben Zweig aprólékosan leírja, miként tesz szert hőse – a Gestapo régóta magánzárkában sínylődő foglya – egy 150 mesterjátszmát bemutató sakk-könyvre, hogy aztán egymaga végigjátssza mind, szellemi, erkölcsi épségét ezáltal próbálva megőrizni. A hősi kísérlet végül is teljes kudarcba fullad, mivel „*partner nélkül sakkozni nem lehet*”. A Sakknovella a már nagybeteg, Svájcba menekült író a náci rémuralmat tetemre hívó utolsó tanúságtétele – habár lélektani olvasata sem kevés-

⁴³ Zweig, 2015.

bé érdekes. Hiszen Zweig e különös határhelyzetben éppen az emberi intellektus és absztrakciós készség szédítő távlatait – és önlebontó, destruktív hatalmát mutatja meg. Érdeemes röviden felidézni, miként.

A betűre, értelmes emberi szóra éhes rab kezdetben mély csalódást érez, mikor a nem kevés kockázattal kihallgatóitól elcsent könyvet a cellájába térve mohón felüti, s abban csupa „négyszögletes diagrammát” és „algebrai jelet” talál. Ám ahogy sorra megfejtje ezek értelmét, rájön, hogy „e geometriai ábrák mégis csak emberi nyelven szólnak”, és kockás takaróján kenyérbélből gyúrt figuráival mind több örömét leli a mesterjátszmák elemző újrajátszásában. Szellemi tréningként kijelöli napi penzumát: „*két parti reggel, két parti délután, plusz este egy gyors összefoglalás*”. Magánya átmenetileg megenyhül, monoton rabságát, úgy tűnik, sikerül értelmesen tagolnia valamivel. Ámde csak ideig-óráig. Mert a százötven partit sokadszorra – egy idő után már fejben – lejátszva szelleme új impulzusokra vágynak. Próbál hát saját játszmákat kreálni, a sötét és világos bábukat felváltva vezényelve, ám e képtelen szerep mindinkább felőrli idegzetét: valahány matt után „revansot” kér maga ellen, mígnem kényszeres sakkmániája teljes skizofréniába űzi.

Az elszemélytelenedés csapdáját, az absztrakció végső határhelyzetét mutatja meg Zweig e modellértékű példán. Az értelem mint eszköz végességét és meddő öncélúságát elemi szükséghelyzeteinkben. Mert ugyan mi végre, ha az ember akár húsz lépésre átlát minden lehetséges variánst, ha rajta kívül nincs más, aki valódi tétet adhatna a játszmának? Így lesz a sakktábla maga is börtön: az elárvult individuuum szellemi kalodája 8 x 8 kockába zárva. A lelki veszthely, melyből, akár a Gestapo fogságából, önerőből nincs esély kitörni, hisz végletes magányra ítélve a győzelem is, vereség is egyformán értelmét veszti.

Mindennek eleven ellenpéldája az „élősakk” reneszánsz kori hagyománya, ami az elvont, intellektuális passziót ismét látványos közösségi eseménnyé avatja. Hogy mit jelent harminckét eleven „bábu” egyikeként a vaksors újabb „húzására” várni – erről is van némi élményem. A '70-es évek utóján néhány barátommal alkalmi happeninget rendeztünk sváb-hegyi viskónk elvadult kertjében. A „partira” spontán toborzással vagy negyven fős nemzetközi társulat verődött össze (magyarok, lengyelek, hollandok, franciák), s a véletlen úgy hozta, hogy a sötét király tiszte egy nyurga szenegáli orvostanhallgatóra esett. Elrendeztük a terepet, magunkra öltöttük a figurák jelmezeit, majd kezdetét vette a torna. A sűrű sorokban toporgó „bábukat” két önjelölt „nagy-mester” vezényelte egy-egy jókora tölgyfa tetejéről. A lépéseket gongszó, az ütésváltásokat vad harci zaj kísérte, a két játékos kínosan hosszú gondolkodási szüneteit pedig fennkölt idézetek töltötték ki Thomas Mann József-tetralógiájának⁴⁴ bölcséleti helyeiről (*Az időről, A várakozás hatalmáról stb*). Játékunk egy ponton menthetetlenül átfordult „francia sakkba” – alig fél óra múlva

⁴⁴ Mann, 2014.

már mindenki azért könyörgött, hogy kiüssék, és végre csatlakozhasson a „túlvilágiak” táblán kívüli, fesztelen kompániájához. Többre nem emlékszem, talán csak arra még, hogy aznap épp május elseje volt. Ez is csak onnan derült ki, hogy egy éber szomszéd – ünneprontó „ellenzéki” provokációt gyanítva – feljelentett, s így pár óra múlva már a helyszínelő járőröket is be kellett avatnunk a „királyi játék” rejtelmébe. Akár értették, akár nem, a további játszmaelemzést ez egyszer elengedték, mivel szolgálati szabálykönyvüket többször is átlapozva sehol sem találtak benne élősakkot tiltó rendelkezést.

Antik hadikrónikák tanúsága

Hérodotoszt, Thuküdidészt, Xenophónt, Caesart vagy Plutarkhoszt lapozva váltig kísért az érzés, mintha a „homéroszi hadietika” Trója után még vagy hét-nyolc véres századon át mitsem változott volna: a görög–perzsa háború, Athén, Spárta és Théba viszálya, Philipposz és Alexandrosz uralma alatt, mi több, még Julius Caesar idejében sem.

Mindenesetre a vezérek és katonáik indítéka vagy a hadviselő felek íratlan magatartáskódexe makacs folytonosságot mutat, akárcsak a „honvédő harcok” dicsőségfala vagy a hódító-, rabló- és büntetőhadjáratok bűnlajstroma, melyeket a hellénizmus korára krónikásnemzedékek sora jegyzett fel, egymás munkáit is bőven kommentálva. (E „szakirodalmat” a becsvágyó uralkodók és vezérek is nagyra tartották; Nagy Sándor például Plutarkhosz szerint valamennyi hadiútjára magával vitte az Iliász egy – mestere: Arisztotelész által kommentált – példányát, s azt törével együtt a párnája alatt őrizte.⁴⁵) A haditechnika és a logisztika súlya persze ugyancsak megnőtt a transzkontinentális birodalmi háborúkban, ahogy a hatalmi-politikai ambíciók tétje is mind nagyobb lett a szövetségi és csatlósrendszerek bonyolult erőterében. Ám az alapképlet, úgy tűnik, maradt a régi: a férfiak java része „katonának született” és holtig hadakozott, távoli, veszélyes expedíciókon a napi túlélésért küzdve, állandó közelharcban, a legtöbbre tartott katonaeurények: a bátorság, hűség és bajtársiasság kemény próbájaként.

Minderről a militáns mintaállam: Spárta juthat elsőként eszünkbe, ami főleg Xenophón eszményítő röpirata: *A lakedaimóniak állama*⁴⁶ nyomán válhatott az antik civilizációk markáns etalonjává. Nem mintha a zsoldosvezérré lett Szókratész-tanítvány, az Athénből száműzött, Spártában menedékre lelt Xenophón lett volna az egyetlen másívású csodálója a legendás „lükurgoszi alkotmánynak”.

⁴⁵ Plutarkhosz, 2005. 535.

⁴⁶ Xenophón, 2001. 457–478.

A spártai államrend vagy a nevelés militáns aszkézise Hellász-szerre sok szerzőt rabul ejtett, példa rá Kritiasz töredékben fennmaradt munkája⁴⁷ vagy Plutarkhosz Lükurgosz-életrajza.⁴⁸ A napjainkra már harmadfél ezrednyi hatástörténet felénk eső végéről pedig elég csak annyi, hogy ezen ógörög textusok még a múlt század derekán is kötelező olvasmányai, sőt memoriterei voltak a porosz mintájú fűgimnáziumoknak.

És ma? Miféle mintakollekciót kínálhat nekünk Spárta? Erénydiktatúra, feleség- és vagyonmegosztás, eugenetika, egymással vetélkedő, fanatizált harcosok hősihál-kultusza. Feltétlen engedelmesség, már-már disztópikus tökélyű parancsuralom, melyben a Taigetoszon kívül nincs helye devianciának, holmi „fállábú” csetlés-botlásnak. Bárhonnan nézzük is, ez a végletes kollektívizmus még a harciasságukról leginkább hírhedt bennszülött törzsektől is idegen – nemhogy napjaink gigászi metropoliszokba zárt individualista tömegeitől. Xenophónt olvasni persze ma is revelatív élmény lehet – bár a kevésbé meggyőző lakedaimóni apológia helyett inkább az *Anabasziszt*⁴⁹, e letehetetlen háborús memoárt, melynek nem csupán szerzője, ám egyik, sokat idézett főhőse is maga a krónikás.

Legfőbb nívuma talán éppen e rejtőző narratíva, mellyel egy csapásra új és eredeti műfajt teremt, saját tetteit és vezéri portréját is bátran belefoglalva eposzi léptékű „haditudósításába”. Ez utóbbi a perzsa trónviszályban Kúrosz pártján hadra kelt mintegy 13 000 fős hellén zsoldosereg 15 hónapos megpróbáltatásait beszél el Kis-Ázsiában egy csaknem 6000 kilométeres expedíción a Kr. e. 401–400. években. Hét könyvbe foglalt munkáját Xenophón álneven jegyzi a „szürakuszai

⁴⁷ Kritiasz, 1998. 147.

⁴⁸ Plutarkhosz, 2005. 79–116.

⁴⁹ Xenophón, 2001. 249–455.

Themisztogenezész” fiktív alakja mögé rejtőzve, nem annyira köteles szerénységből, inkább azért, hogy magáról, másokról szabadabban írhasson, bár szerzősége már saját kortársai előtt sem maradt titokban.⁵⁰ Utóbb a vezéri háborús memoár xenophóni találmányával élt máig tartó sikerrel Caesar is galliai hadjáratai és a római polgárháború történetét megírva. (Nem melleleg Suetonius szerint az „isteni Julius” maga is olvasta görögül az Anabasziszt, s a halála előtti napon Lepidusszal ebédelve megjegyezte, ő maga inkább a hirtelen halált választaná a hosszan tartó betegeskedés helyett.⁵¹) Azt, hogy e sajátos műfaji hagyomány hol szakadt meg a kései antikvitásban, bizonytalannal megérintné mélyebben feltárni, hogy látható legyen, mikor és miért vált szét jó időre – egész az újkor hajnaláig – ismét a személytelen hadikrónikák műfaja a vezéri emlékiratoktól.

Ám az *Anabaszisz* más felfedeznivalót is bőven tartogat még. Elsőként történeti forrásértéke kíván szót. Tény, hogy ilyen méretű hadi expedícióról az *Iliász* óta egyetlen ókori forrás sem tudósít, még Hérodotosz és Thuküdidész klasszikus, műfajteremtő hadikrónikái sem.⁵² Joggal mondhatni hát, korszakos pánhellén vállalkozás volt mindkettő: Trója ostroma éppúgy, mint a „Kivonulás” [Perzsiába], még ha jelentős különbségekkel is. A homéroszi hadikaland mindvégig megmarad a görögök által jól ismert és otthonos égei térségben, s Trója elhúzódó ostroma alatt jó ideig az erőviszonyok is kiegyenlítettek. Ezzel szemben a xenophóni expedíció messze idegenbe, a perzsa birodalom addig ismeretlen tartományainak mélyére vezet (Szíria, Babilónia, Asszíria, Arménia), hol a hellén zsoldoshad harc nélkül akár tízszeres túlerő elől sem térhet ki – így Kr. e. 401 őszén a kumaxai csatában, melyben a trónkövetelő Kúrosz maga is elesik, vert serege szétszéled, s emiatt hazájától távol a hellén zsoldosok is egyszerre „gazdátlanul” magukra maradtak. Ugyanakkor nyilvánvaló az is, hogy a homéroszi hadivállalkozás még az esetben sem számíthat forrásértékű előzménynek, ha magát Trója ostromát tényként nem vitatjuk, hiszen az *Iliász* költött és mitologikus epizódok sorozata. Az *Anabaszisz* viszont adatgazdag, aránylag megbízható krónika, már-már tényirodalom, melyet Xenophón ifjúkori hadinaplója és közvetlen élményei alapján írt meg.

Legfőbb erénye éppen e személyes élményközelség; sűrűn sorjázó jelenetei ezért is ragadják magával jó 2400 év múltán is az olvasót. A jelenetek, melyek nemcsak a vonuló, csatázó, üldöző vagy üldözött hellén „hadifalka” mozgását követik nyomon; nemcsak a vezéri tanácsok, sereggyűlések, követfogadások és jóslóáldozatok ókori rítusait idézik elevenen élénk, ám eközben egyre mélyebben beavatnak a hadrendek tömeglélektanába is. De vajon mivel és hogyan? Leginkább egy kollektív

⁵⁰ Xenophón szerzőségét igazolják a későbbi görög, római auktorok is, így: Aulus Gellius, Athénaiosz vagy Kr. u. 3. századi életrajzírója: Diogenész Laertiosz.

⁵¹ Suetonius, 1975. 53.

⁵² Hérodotosz, 2007.; Thuküdidész, 2006.

válsághelyzet sokféle reakcióját bemutatva. Adva van egy, a maga korában rendkívüli méretű és harci értékű zsoldosereg, melyet egész Hellászból toboroznak és hajóznak át Perzsiába, ahol jó egy éven át nem sejtett, súlyos megpróbáltatások hosszú sora vár rá, idegenben, gyilkos csapdák közt, éhínség, szomjúság, hőség, fagyhalál, árulások és pártütések egymást érő kihívásaival, miközben az Égei partokat messze maguk mögött hagyva a zsoldosok rendületlenül napkeletnek, Babilónia felé tartanak. E népes önkéntes hadat jobb pillanataiban a hellén harcosok büszke öntudata és fegyelme tartja össze, *nota bene* még a „barbárok” (Kürosz vagy a nagykirály ellen felkelt perzsa hadurak) zsoldjában is, idegen érdekekért vérezve és hullva. Ám zsákmányosztáskor vagy szorult helyzetbe jutva nyomban feltámad köztük a viszály, az önérdekek ádáz hajszolása, ami nemritkán nyílt összetűzésekbe torkoll. Ugyanez áll a választott (!) hellén vezérek és alvezérek jó részére is, akik az intrika, a csalárd ígéretek és a vádaskodás mesterei, sőt, az árulástól és hitszegéstől sem riadnak vissza.

Joggal támad a kérdés: mi tartja mégis a lelket e népes armádiában annyi kínal-bajjal oly hosszan dacolva? Xenophón, a nagy tudású, mély emberismerő antik krónikás maga sem marad adós a válasszal. Mint egész művével sugallja, a meszsi idegenben hányódó zsoldosok animátora nem egyéb, mint megannyi súlyos kudarcból okulva a vállalt sorsközösség, a hadietika mindőjükre érvényes, íratlan normáit betartva – és persze leküzdhetetlen honvágyuk, ami a homéroszi hőskével vetekszik. Ahogyan utóvégre belátják: túlélni, hazajutni csakis együtt van esélyük. Hogy a hadrendért és társaiért ki-ki a maga posztján tartozik mindenkor helytállni. Hogy sebesült bajtársat élve tömegsírba vetni, az ellenség békeköveteit agyonkövezni égbekiáltó gyalázat. Bátor beszédeivel Xenophón megannyi válságos órán – vezéri hatalmát, életét nem féltve – az igazságosság és az erkölcsi rend „isteneknek tetsző” helyreállítását sürgeti a felbolydult, lincshangulatú sereggyűléseken. Ahol csak teheti, társaiért önként vállal veszélyt és törődést, számos bajbajutottat, sőt egész seregrészeket megmentve. Akik a perzsa expedíciót túlélve végül hazajutottak, nem kis részt neki tartoztak hálával. Harcos és krónikás nagyon is méltó hát az emléket őrző epigrammára:

*„Nem csak azért ment perzsákhoz Xenophón hadakozni,
mert Kürosz hívta. Útja Zeuszt követi.
Tetteivel bizonyítja a hellének nevelését,
s Szókratész tanait műve tanítja nekünk.”⁵³*

⁵³ Németh, 2001. 482.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Áros Károly: Sportjátékok könyve. Bukarest, 1980.
- Bhagavad-gíta II. ének, 6. versszak. In: Szanszkrit líra. Szerk.: Miklós Imre. Budapest, 1988. 78.
- Elias Canetti: Tömeg és hatalom. Budapest, 1991.
- Haller József: Miért agresszív az ember? Budapest, 2005.
- Hans Christian Andersen: A rendíthetetlen ólomkatona. Budapest, 1964.
- Hérodotosz: A görög–perzsa háború. Budapest, 2007.
- Inkei Bence: Itt az egyik legnagyobb magyar regény titkos folytatása. (<http://www.origo.hu/kultura/20120525-ottlik-geza-iskola-a-hataron-szereploinek-tovabbi-sorsa.html> – utolsó megnyitás: 2017. május 31.)
- Johann Huizinga: Homo Ludens. Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására. Szeged, 1990.
- Mérei Ferenc: Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből. Budapest, 1989.
- Németh György: Államéletrajzok. Budapest, 1998.
- Nóvé Béla: Önkényuralmi emlékeink – avagy az emlékezet önkényuralma. In: Nóvé Béla: Múltunk, ha szembejön. Budapest, 2013. 7–25.
- Nóvé Béla: Történelem, mint terápia. Életünk, 1986/9–10. 899–917.
- Ottlik Géza: Iskola a határon. Budapest, 1959.
- Ottlik Géza: Továbbélők. Pécs, 1999.
- Peter Levi: A görög világ atlasza. Budapest, 1994.
- Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok. Budapest, 2005.
- Rainer M. János: A vert sereg – századosok 1945-ben. In: Magyarok 1945-ben. Szerk.: Rainer M. János, 2015. 195–218.
- Rainer M. János: Századosok. Adatok a középosztály második világháború utáni státusvesztésének történetéhez. In: Búvópatakok – mélyfúrások. Magyar jobboldal – 1945 után. Szerk.: Rainer M. János. Budapest, 2014. 151–183.
- Stefan Zweig: Sakknovella. Budapest, 2015.
- Suetonius: A caesarok élete. Budapest, 1975.
- Szegedy-Maszák Mihály: Ottlik Géza. Budapest, 2012.
- Thomas Mann: József és testvérei 1–4. Budapest, 2014.
- Thuküdidész: A peloponnészoszi háború. Budapest, 2006.
- Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Budapest, 1998.

Voigt Vilmos: Éljen és virágozzék... (A budapesti május elsejéről). Budapesti Negyed, 1994/1.

Xenophón történeti munkái. Szerk.: Németh György. Budapest, 2001.

A szövegben felhasznált képek a szerző saját felvételei vagy saját archív gyűjteményéből valók.